

ВОЛОДИМИР ШЕЛУХІН,

кандидат соціологічних наук, асистент кафедри соціальних структур і соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03022, Київ, просп. Академіка Глушкова, 4д)

VOLODYMYR SHELUKHIN,

PhD, Teaching Fellow at the Department of Social Structures and Social Relations, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, Akademik Hlushkov Av., Kyiv, 03022)

volodymyr.shelukhin@knu.ua

<http://orcid.org/0000-0002-8931-8757>

Український соціологічний інститут: фракційна політика, наука та спецслужби у становленні української соціології¹

Тоді вщухає племінь спраги — співуча мить!
І вічність на камінні Праги ляга спочить.

Євген Маланюк
(«Прага», 1926)

Над безкінечною піснею, яка будить мене й присипляє:
Пригадайте мене,
Що я жив, що ходив я Прагою.

Вітезслав Незвал
(«Прага з пальцями дощу»², 1936)

Соціологічний інститут: передумови проекту

Ідея заснування «українського інституту суспільних наук» належала Михайлу Грушевському й була ним обґрунтована ще 1907 року. Після досвіду викладання у Паризькій школі суспільних наук, на запрошення Максима

¹ Стаття є розширеною версією доповіді «Український соціологічний інститут/Український інститут громадознавства у документах», виголошеної на пленарному засіданні XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Спільноти: суспільна уява та практики конструювання» 18 квітня 2019 року. Стаття підготовлена в рамках співпраці із ГО «Локус». Автор висловлює вдячність студентам факультету соціології Київського університету, які виявили інтерес та допомагали систематизувати архівні матеріали Інституту.

² Переклад П. Перебийніса.

Цитування: Шелухін, В. (2024). Український соціологічний інститут: фракційна політика, наука та спецслужби у становленні української соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 110–157, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.110>.

Ковалевського, він прагнув заснування суспільствознавчої інституції саме на українському ґрунті (Грушевський, 2002). Після того, як із 1917 року Грушевський почав політично зближатися¹ з есерами, його задум поступово опанував керівництво партії, до числа лідерів якої належав і М. Шаповал. Ця ідея знайшла підтримку з боку уряду УНР (Судин, 2012: с. 47). Водночас у цей період посилюється конфлікт між різними фракціями есерів з питання стратегічного ставлення до більшовизму. Вже у 1918–1919 роках Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) пережила низку криз, пов'язаних із різним баченням стратегії політичної боротьби, зокрема відколом від УПСР фракції «боротьбистів», що оформилася в Українську комуністичну партію (боротьбистів) (Христюк, 1921: сс. 90–101; Христюк, 1922: с. 69; Majstrenko, 1954: pp. 64–69, 136–140; прим. у: Шаповал, 1928: с. 80). М. Грушевський на той момент уже стає формально членом УПСР і займає компромісну позицію щодо більшовиків, визнаючи можливість та необхідність співпраці з ними. М. Шаповал очолює радикальну фракцію, яка категорично відкидає імперіалістичну політику більшовиків. У серпні 1921 року конфлікт між фракціями завершився виключенням М. Шаповала² із партії (Шаповал, 2004: с. 313). Згодом він назве М. Грушевського, який відмовився від боротьби з більшовиками, «випадковою людиною» серед лідерів української революції, «пасивним» провідником, людиною «слабких емоцій, пересічної волі та позбавленою темпераменту», а у своїй автобіографії відзначить, що «порвав» із ним ще близько 1909 року за «моральну подвійність і нещирість» (Шаповал, 1928: с. 82, 183; Шаповал, 1956: с. 31). Водночас він визнає, що певний час вони належали до однієї «лівішої» групи в межах партії есерів (див. прим. у: Шаповал, 1928: с. 80). У празький період Українського соціологічного інституту (УСІ) (1920) під керівництвом М. Грушевського, М. Шаповал теж був залучений до його роботи — виголошує та публікує доповідь, рецензує

¹ Зближення спершу було тактичним і випливало з його поступових (прогресивістських) поглядів — УПСР стала найвпливовішою українською партією революції, яка висунула плеяду дуже амбітних молодих лідерів. Грушевський сподівався таким чином забезпечити правонаступництво національного руху у вирі стрімких змін і тримати нових лідерів у полі зору за принципом: «якщо мафію неможливо здолати, то її слід очолити». Ці обставини зближення «батька» новітньої української історії з есерами описує у своїх спогадах Дмитро Дорошенко (Дорошенко, 1969: сс. 86–88).

² Судячи з усього, конфлікти між однапартійцями набули таких масштабів, що голова УПСР М. Ковалевський взагалі заперечував факт членства М. Шаповала у партії. Таку заяву він зробив на зауваження І. Майстренка, що М. Шаповал із його віком, досвідом і темпераментом мав більше шансів очолити УПСР (Майстренко, 1985: сс. 116–117). Як видно зі спогадів, М. Ковалевський симпатизував М. Грушевському, можливо, це стало причиною такої заяви (Ковалевський, 1960: сс. 270–271). Сам М. Шаповал датою «формального» розколу вважав 1922 рік (Шаповал, 1928: с. 68). Д. Судин, натомість, помило зазначає, що М. Грушевський вийшов із УПСР у другій половині 1921-го (Судин, 2013: с. 241). Насправді вплив М. Грушевського виявляється більшим — він був головою Закордонної делегації УПСР, його прихильники становили більшість у комісії з розроблення програми партії, дискусії щодо якої, власне, і спричинили розкол. Можна припустити, що кожна з фракцій вважала іншу виключеною. Фактично 1923 року М. Грушевський вийшов із УПСР (у листопаді 1922 заявив про своє бажання) зі своєю «віденською» фракцією, а М. Шаповал повернув вплив на Закордонну делегацію есерів (Шаповал, 1923: сс. 320–321). Есери, які повернулися до СРСР, самі припинили бути есерами.

видання Інституту (Судин, 2013: с. 234, 237, 238). Есери виразно домінували серед штатних і позаштатних співробітників Інституту, очолюваного М. Грушевським (Судин, 2012: с. 46).

М. Грушевський відповідав взаємністю — для нього М. Шаповал «людина безпринципна, недобросовісна»; подібним чином у 1922 році він характеризує і Шаповалового сподвижника Н. Григорієва й виражає сумнів у «соціалістичності» М. Шаповала, що було взаємним закидом (Грушевський, 1997а: с. 242; Грушевський, 1997б: с. 244). М. Грушевський більш ніж критично ставиться до спільноти журналу «Нова Україна», з якої надалі формуватиметься спільнота альтернативного УСІ. У листуванні з поетом і драматургом Олександром Олегом М. Грушевський описує епопею з можливим поверненням до Праги, оскільки декан економічного відділу Української Господарської Академії (УГА) Олександр Мицюк (есер, згодом — дійсний член УСІ М. Шаповала) від імені студентів та «частини» професорів запросив його у лютому 1923 року до цієї високої школи читати курс соціології. М. Грушевського обурило пропозиція платні на 800 крон менша за стандарту професорську ставку в академії¹. «Шаповал хоч і плакав перед Вами, але щирим він бути органічно не може, і коли він говорив, що сподівається бачити мене на своїм місці, то се значить треба розуміти, що він уживе всіх заходів, щоб мене не пустити до Праги», — пише М. Грушевський до свого адресата (Грушевський, 1997: с. 258). Цю пропозицію вчений розглядає як мотивовану не науковими міркуваннями, а наміром залучити його до групи, де керівну роль посідає М. Шаповал². Ступінь протистояння з останнім набув таких масштабів, що навіть після повернення М. Грушевського до України він у серпні 1924 року відхиляє ідею Олександра Олеся про повторний виїзд на Захід з метою використати всю свою репутацію, аби заручитися допомогою жертвам першої хвилі Голодомору, зумовленого більшовицькою аграрною політикою, повоєнною руйною та засухою, натомість М. Грушевський посиляється на мандат Червоного Хреста та відхиляє ідею Олеся про виїзд, бо «се тільки б дало привід Винниченку, Шаповалу і Ко до їх геростратової роботи між українською еміграцією... агітації проти мене» (Грушевський, 1997е: с. 266).

Невдовзі після виключення, у лютому 1922 року М. Шаповал разом із Н. Григорієвим, І. Паливодою та Б. Мартосом заснував приватне видавництво «Нова Україна», навколо якого виник однойменний журнал, що згуртував гнаних есерів та лівих есдеків (Сухобокова, 2013: с. 325). Саме в цьому видавництві М. Шаповал видав 1923 року «Шлях визволення: суспільно-політичні нариси», що

¹ «Я ж прослужив 20 літ ординарним професором, я член Чеської академії наук» (Грушевський, 1997: с. 255). М. Шаповалу довелося враховувати не лише рештки впливу М. Грушевського в еміграційних спільнотах, але і його значний авторитет у чеському академічному співтоваристві (про цей вплив див.: Тельбак, 2008). Тут і далі у цитатах максимально зберігатиму мовні особливості оригіналу, зі змінами лише найбільш розючих відмінностей від сучасного правопису.

² «...зриватися мені до Праги, щоб там — за браком помешкання, мешкати в готелі, їсти в ресторані, писати на чемодані... перервати ту хоч малу наукову роботу, котру я роблю тут, на те, щоб стати об'єктом якоїсь неясної мені політичної гри» (Грушевський, 1997d: с. 260). Урешті, він обирає стати об'єктом неясної гри більшовиків.

варто розглядати як його заявку на перехід із політичного у наукове поле боротьби¹. Адже на той момент повноцінна діяльність УСІ М. Грушевського вже була фактично паралізована, а сам він розглядав можливість повернення на контрольовану більшовиками Україну.

Статут Інституту громадознавства М. Шаповала був прописаний набагато ретельніше — це вже цілісний документ, а не лише план з описом базових завдань, як у випадку М. Грушевського. Написаний у період фактичного завершення політичної кар'єри вченого, він, на відміну від проекту М. Грушевського, не декларував політичних завдань (за винятком одного опосередкованого — співробітництва із Чехословаччиною). Проект М. Шаповала також відзначається більшою амбітністю. Усвідомлюючи значні ресурсні обмеження та драму політичного моменту, М. Грушевський робить акцент на відстеженні світових соціологічних досліджень і їх популяризації для української аудиторії, натомість М. Шаповал у проекті зазначає серед завдань: «а) досліджувати і вияснити основні проблеми сучасного суспільства в його світовому обсязі і окремих частинах, в його біо-соціальних, господарських, культурних і політичних підставах та організаційних формах, в сучасному стані й історично-генетичному розвитку². б) Дослідження природи і характеру світових суспільних з'явищ, що мають той або інший вплив на буття України в різних моментах її політичного існування. в) Досліджувати сучасний стан суспільно-господарських і культурних сусідніх з Україною народів, як слов'янських, так і інших»³. Він зміщує акцент із популяризації на дослідження, а «живий постійний зв'язок і контакт з установами і організаціями інших народів і країн, де розробляються цікаві для Інституту проблеми і з'явища», він виносить не в цілі, а в засоби їх досягнення⁴. Не зайнявши рівного М. Грушевському місця на політичній арені й будучи на другому плані у період його керівництва УСІ, М. Шаповал вирішує перевершити його в соціологічній дослідницькій практиці. Навіть обрання принципово іншої назви для установи — Інститут громадознавства замість соціологічного інституту⁵ — є свідченням концептуальної амбіції М. Шаповала задати своє термінологічне поле для соціологічних досліджень в українському контексті. У курсі «Загальної соціології», який читався студентам при УСІ, здійснено досить оригінальну спробу розробити україномовний поняттєво-категоріальний апарат, де центром цього апарату стає «громада». Вибір назви інституту, безумовно, слід розглядати в контексті й тих цілей, які були статутно визначені —

¹ Обговорюючи у збірці питання про створення «єдиного фронту» у боротьбі за політичне усамостійнення України, він заявив, що «порушені у статтях питання, мають дещо більше значення, ніж вибух злободенності: вони ще довго хвилюватимуть українську соціологічну та політичну думку» (Шаповал, 1923: с. 4).

² Саме формулювання «історико-генетичне» відсилає до циклу лекцій М. Грушевського, прочитаних у віденський період УСІ у 1920-1921 роках. Термін «генетична соціологія» в український соціально-науковий обіг впровадив саме він (Грушевський, 1921).

³ ЦДАВО, Фонд 3793, Справа 9, Аркуші 17-18.

⁴ ЦДАВО, Фонд 3793, Справа 9, Аркуш 19.

⁵ З 8 червня 1929 року Інститут повернув собі більш традиційну назву — Український соціологічний інститут і вже під таким найменуванням існував надалі.

замість інформувати про світові дослідження проводити власні відповідно до власних бачень предметного поля соціології¹. Водночас слід також наголосити аспекти тяглості, які характеризували діяльність М. Грушевського та М. Шаповала. Передусім це продовження вибудовування лінії української класичної соціологічної традиції від М. Драгоманова² та установка на необхідність інституціалізації соціологічної науки як інструменту суспільного реформування та боротьби. І останнє — те, що як інститут М. Грушевського, так і інститут М. Шаповала формувалися в одному середовищі — у партійному плані есерівському. Частина співробітників (не пов'язаних із УПСР) відійшли від Інституту громадознавства, хоча співпрацювали з УСІ часів М. Грушевського — це стосувалося консерватора-монархіста В. Липинського та соціал-демократа В. Старосольського. У листі до С. Шелухіна із Райхенау від 16.09.1922 року В. Липинський нарікає на «шаповалівський» режим» серед української громади Праги, що «дуже зле» впливає на її життя, котре «могло-б там розвинутися краще і ширше», й висловлює сподівання, що переїзд С. Шелухіна з нижньо-австрійського Бадена цьому посприє (Липинський, 1996: с. 134). С. Шелухін переїхав до Праги, ставши ординарним професором карного права в Українському вільному університеті (УВУ) і справді відіграв вагому роль у роботі УСІ. Сергій Шелухін привабив М. Шаповала правовим аналізом укладення Варшавського (Бельведерського) договору 1920 року між Польщею та УНР директорату С. Петлюри, що юридично легітимував польську анексію Галичини, котру категорично засуджували есери. С. Шелухін виступив на семінарі УСІ у лютому 1925 року з цією темою, а в квітні наступного, за сприяння М. Шаповала, був обраний у дійсні члени Інституту; його праця тоді ж була видана «Новою Україною» (Шаповал, 1958а: сс. 22, 26; Шелухин, 1946). Згодом стосунки між ними погіршилися через монархістські (гетьманські) симпатії С. Шелухіна та установку та широке об'єднання сил, яких не сприймали есери (див., наприклад: Шаповал, 1958а: с. 112).

В. Старосольський, який мав досвід співробітництва із М. Шаповалом у контексті роботи «Нової України» і водночас дружні зв'язки³ (попри політичні розбіжності) з В. Липинським, вкрай негативно налаштованим щодо М. Шаповала (Сухобокова, 2013: сс. 325–326). «Теорія нації» В. Старосольського належить до

¹ Громада визначається М. Шаповалом як «суспільний агрегат», а агрегат, своєю чергою, — як «сполучення, що складається з простих скупчень і верств, обмежених територіально». До них він залічує місто, село, військо, школу, фабрику тощо. Прості — ті, що об'єднані «однією прикметою». Термін «скупчення» фактично синонімічно використовується як «група» (Шаповал, 1934: сс. 31, 18, 11, 13). Предметне визначення соціології через її мікро/мезозорієнтованість співзвучне логіці формальної соціології — пошуку базових форм усупільнення, які творять мережу соціальних взаємодій і залежностей. На відміну від німецької соціології, М. Шаповалу більше властивий біологічно-еволюціоністський ухил.

² УСІ у віденський період видає важливу працю з першою спробою впорядкувати вітчизняну соціологічну традицію, де перше місце відводиться М. Драгоманову — у цій ініціативі М. Грушевський та М. Шаповал ще союзники (з починів, 1922). М. Шаповал і надалі залишає за М. Драгомановим місце першого вітчизняного класика та критично реконструює його соціологічні ідеї (Шаповал, 1934: с. 1; Шаповал, 1937).

³ Це підтверджує лист В. Липинського до Р. Метика у надважливій для першого «будапештській справі», що призвела до розколу табору монархістів-гетьманців (Липинський, 1996: с. 41).

числа чи не найбільш оригінальних, з концептуальних позицій, праць, виданих УСІ М. Грушевського (Старосольський, 1922). М. Шаповал належав до числа принципів критиків його конструктивістської концепції нації та національної ідентичності (Шаповал, 1934: сс. 85–86). Теоретичні розбіжності для М. Шаповала мали не менше значення, ніж політичні. Дистанціювання яскравих постатей УСІ періоду головування М. Грушевського (з альтернативними концептуальними орієнтирами) від Інституту громадознавства лише додатково підтверджує його амбіцію створити відносно однорідну в концептуальних симпатіях інституцію, що могла б стати фундаментом наукової школи. Посилені старими політичними розбіжностями напруження станом на першу половину 1920-х років мали вже й іншу природу — концептуальну й були відзначені конкуренцією за інтелектуальний престиж та авторитет.

Акцент в аналізі цього етапу інституціоналізації української соціології слід змістити з осіб на середовище. Попередні дослідники переоцінювали індивідуальний чинник і небагато уваги приділяли контексту міжособистісних зв'язків, політичної напруги та інтелектуальної конкуренції між ними. Натомість такий фокус дає підстави стверджувати, що «заснування» Інституту громадознавства у Празі слід розглядати радше як «перезаснування» УСІ після М. Грушевського, а отже, доцільно змінити періодизацію: окрім женецького та віденського періодів УСІ слід говорити про перший (при головуванні М. Грушевського) та другий (коли вагому роль відіграв М. Шаповал) празькі періоди.

Тим паче, що прийнята в енциклопедичних довідниках дата — 1924 рік як фінальний для Інституту під керівництвом М. Грушевського — вельми умовна. Після від'їзду до Відня останній ще намагався вести активну роботу — УСІ здійснило низку важливих видань і лекційних ініціатив (завершено видання чотиритомної праці П. Христюка про революцію в Україні, видано важливу монографію В. Старосольського тощо) (Христюк, 1922; З починів, 1922; Старосольський, 1922). Проте вже до кінця року робота Інституту фактично припинилася (Шаповал, 2004: с. 316). У 1923–1924 роках для М. Грушевського, позбавленого належних матеріальних ресурсів і надзвичайно депресованого¹, не було змоги ефективно займатися роботою Інституту, яка звелася лише до продажу решток накладів попередніх видань. Саме 1923-го він надсилає відозву про надскладну ситуацію в УСІ з проханням про фінансове сприяння з боку американських українських товариств через викуп наукових видань Інституту² (Грушевський, 1970b). Те, що робота УСІ у віденський період — це насамперед

¹ Згадує Б. Мартос (Мартос, 1966: с. 80).

² «Праця звернена на піднесення української культури і укр. репутації між чужинцями в нинішній критичній хвилі, заслуговує помочи не менше, ніж кличі чисто політичної природи! А серед органів і форм сеї культурної праці УСІ сповнює свою національну місію, котру не заступить нічим іншим» (Грушевський, 1970b: с. 175). Парадоксально, але приблизно в той же час подібну думку виголошує М. Шаповал: «Боротьба мусить перейти на органічний ґрунт: за економіку і культуру, а за 20 літ — за владу» (Шаповал, 1958a: с. 99). Відповідно до цього пріоритету (всупереч пораді В. Винниченка «ужити гроші» на агітацію) й було створено у листопаді 1923 року Українське соціологічне товариство, яке й зорганізувало спільноту з якої виросло новий УСІ (Шаповал, 1958a: с. 95).

видавнича робота, видно з листів М. Грушевського до Емілія Фариняка, який займався збутом видань УСІ у США (Грушевський, 1977). Продаж книг УСІ «є то нині єдине джерело нашого існування — мого й У.С.І.», — зазначав М. Грушевський у вересні 1923 року (Грушевський, 1970а: с. 171).

Незважаючи на це, М. Грушевський не був готовий зректися «бренду» УСІ, навіть після повернення до контрольованої більшовиками України. Його дослідження з релігійної тематики видано Науковим товариством Шевченка у Львові 1925 року ще з референцією до УСІ — у перевиданні зберегли титульну сторінку (див.: Грушевський, 1992). Звідси стає зрозумілим принципове прагнення М. Шаповала не використовувати термін УСІ як такий, що може асоціюватися із М. Грушевським. Проте у приватних записках М. Шаповал не настільки послідовний — попри офіційно заявлену назву «Інститут громадознавства», у щоденнику М. Шаповал використовує обидві назви як еквівалентні, причому назва УСІ виразно домінує (Шаповал, 1958). Надати усталений та ресурсно забезпечений початок соціологічній дослідницькій установі — те, що не вдалося його опоненту, безумовно, мало відповідати амбіціям М. Шаповала.

Вперше твердження про те, що «віденський» та «празький» соціологічні інститути постали незалежно один від одного, висловив С. Ріпецький в еміграції (Ріпецький, 1976: с. 300). На момент його дослідження з історії української соціології празький архів УСІ був засекречений в СРСР. Утім, навіть після уможливлення роботи з цією темою в Україні історики соціології загалом стали на цю позицію. Однак сам Степан Ріпецький, попри непрості стосунки із М. Шаповалом, належав до його кола у Празі, був есером та співробітником Інституту громадознавства¹, що так вперто намагався відмежуватися від М. Грушевського (про С. Ріпецького є згадки у щоденниках: Шаповал, 1958: с. 52; Шаповал, 1958а: с. 6, 10, 14). Аргументація С. Ріпецького ніколи не проблематизувалася, хоча сам Ріпецький абсолютизував лідерство Шаповала, наприклад, це засвідчує його теза про те, що Інститут припинив своє існування зі смертю останнього. На момент смерті М. Шаповала С. Ріпецький уже не жив у Празі, а повернувся до Галичини (Ріпецький, 1976: сс. 300, 307). Утім, Інститут, хоча й мав проблеми, та не мав такого яскравого й успішного керівника, як М. Шаповал, проіснував мало не до початку Другої світової війни.

М. Шаповал, який вкрай ретельно нотував всі організаційні деталі, зустрічі, перипетії та протокольні рішення у щоденнику, лише між іншим згадує про своє залучення до УСІ М. Грушевського. 19 січня 1921 року на конференції УПСР М. Шаповал у контексті поглиблення розбіжностей із групою М. Грушевського (А. Жуковський, М. Шраг, П. Христюк) взагалі заявив, що його ім'я «фігурує в списку лекторів Соціологічного Інституту через непорозуміння» (Шаповал, 1958а: с. 52). Проте ту обставину, що М. Шаповал береться організувати соціологічну спільноту й торує шлях до заснування «свого» інституту в колі тих, хто з різних причин розійшовся із есерівською групою М. Грушевсько-

¹ Він також викладав на кафедрі соціології у Високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, директором якого був інший лояльний до М. Шаповала діяч — Л. Білецький, член Інституту громадознавства (Ріпецький, 1976: с. 307; Шаповал, 1958в: с. 18).

го, саме в час, коли УСІ під керівництвом останнього переживав кризу, навряд чи можна вважати збігом. Згадка про УСІ в контексті суто партійної дискусії 1921 року також доводить, що інтелектуальний авторитет за який ці два вчені боролися, вони прагнули конвертувати у політичний капітал. У жовтні-листопаді 1924 року М. Шаповал отримав першу субсидію від МЗС Чехословаччини на суму 30 000 крон (еквівалент 15 228 доларів США за курсом на 2022 рік) і розпочав організаційну роботу, і тепер його мета — «організація українського розуму» сполучена з бажанням якнайшвидше забути «ліліпутів» (дріб'язкових політиків) (Шаповал, 1958: сс. 119, 122).

Соціологія з пальцями дощу

Тепер я зосереджуюся на аналізі «другого празького» періоду УСІ під керівництвом М. Шаповала. Ця діяльність найкраще свідчить, що другий празький період, постаючи зовсім не «самостійно», багато в чому був скерований орієнтирами попередніх періодів.

Архів УСІ опинився у складі так званого Празького архіву — великого масиву документів, що був вивезений радянськими спецслужбами із Праги й складався із архівів українських емігрантських організацій. Прага у міжвоєнній Європі стала потужним центром української еміграції, там сформувалася велика громада з числа колишніх вояків та цивільних службовців УНР/ Української держави, політичних вигнанців та біженців. Відносно толерантне ставлення чехословацького уряду до українців, не останньою чергою зумовлене персональними зв'язками лідерів еміграції з політичним істеблішментом новоутвореної держави¹, сприяло тому, що українська громада була доволі добре зорганізована мережею інституцій: допомогових товариств, середніх та вищих навчальних закладів, дослідницьких установ, музеїв, бібліотек, притулків, різноманітних клубів, комітетів і товариств.

Велика українська громада Праги була зруйнована 1945 року зі вступом радянських військ до міста. Багато емігрантів, побоюючись репресій, виїхали далі на Захід, чимало потрапили до рук радянських каральних органів. Масиви архівних матеріалів, що накопичилися за понад два десятиліття, ще деякий час лишалися у Празі без можливості бути вивезеними в умовах бойових дій.

Я стисло викладу історію цього архіву та обставини його потрапляння до України, спираючись на вже наявні дослідження та дані щодо розсекречених архівних фондів в Україні.

Твердження, яке можна зустріти у літературі, про те, що нібито зі смертю М. Шаповала Інститут припинив функціонування, не відповідає дійсності. З 1927

¹ Наприклад, про обставини знайомства та співпраці українського соціолога та дипломата Ольгерда Бочковського та Президента Чехословацької Республіки Томаша Масарика див. (Каневська, 2018: сс. 19–22). На значення Праги вказує та обставина, що у першому ґрунтовному дослідженні С. Наріжного, що систематизувало діяльність українських емігрантських організацій у міжвоєнний період, 13 із 27 розділів стосувалися роботи українських організацій у Празі й Чехії. До чеських контекстів, автор звертається і в інших розділах праці (Наріжний, 1942).

року фінансова підтримка УСІ від чехословацького міністерства закордонних справ була сильно скорочена. Перебої з отриманням урядових субсидій почалися з 1929 року. Між січнем і жовтнем 1929 року УСІ не отримував коштів власне на Інститут, але існував за рахунок субсидій на дочірню установу — Архів-Музей та коштів, виручених від продажу видань та Українського робітничого університету (УРУ), так) (про що йтиметься далі), проте вже з квітня чехословацький уряд вимагав передати йому Архів-Музей у власність. До початку 1930-х розглядався варіант приєднання УСІ як автономного підрозділу до Слов'янського інституту — чехословацької славистичної установи. Різні уявлення про майбутнє УСІ призводили до непорозумінь усередині спільноти, що мало наслідком відхід частини дійсних членів від нього. Ускладнювало сталість і прогнозованість роботи й те, що МЗС жонглювало фінансовим питанням, то анонсуючи припинення субсидій, то їх несподівано поновлюючи, унаслідок чого траплялися випадки, коли УСІ звільнив платних співробітників з 1 березня 1930 року, а проте отримував фінансування до 1 липня (Звіт з діяльності, 1930: сс. 5–8). Зрештою Архів-Музей було передано не у власність, а на зберігання у 1932 році до спеціально створеної під егідою МЗС у 1932-му установи — Українського історичного кабінету (УІК), у подальшому афілійованого із Слов'янським інститутом, а після його ліквідації — з міністерством внутрішніх справ. На зберігання йому також було передано бібліотеку УСІ (Животко, 1940: сс. 5, 11). Того ж, 1932 року помер М. Шаповал. Однак це не означало завершення роботи Інституту. У фонді Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України є чимало документів, які цю роботу засвідчують.

Після смерті М. Шаповала директором УСІ став Л. Білецький (до 30 травня 1936 року, раніше заступав М. Шаповала під час відрядження того до США та у 1929 році), а потому і до кінця функціонування Інституту — економіст і статистик Леонтій Шрамченко (до того — директор відділу економіки та техніки), тоді як Кураторію очолив Н. Григорієв, а президентом Наукової колегії беззмінно лишився О. Ейхельман¹. Після втрати урядових субсидій УСІ існував за рахунок благодійних пожертв та, в різні періоди, благодійної праці зацікавлених у його роботі дійсних членів. У 1930-х продовжувалася видавнича робота та дослідження, зокрема радянської пропаганди, торгівлі та колгоспної системи в УРСР. У межах семінарів виголошували доповіді. УСІ зазнав реорганізації — відділ правознавства був об'єднаний із відділом економіки й техніки. На активність УСІ вплинуло також закриття ключових українських вищих шкіл у Чехословаччині — 1933 року Високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, а 1935 року — Української Господарської Академії, де проводили виїзні семінари та викладали чимало дійсних членів УСІ, які були співзасновниками обох закладів (про ліквідацію закладів див. у: Мірний, 1934: сс. 41–46; Безручко, 1959: с. 71).

Попри виклики та скорочення простору для активності, динамічна робота УСІ тривала щонайменше до березня 1938 року. De jure УСІ припинив свою роботу влітку 1939-го. Нацистська окупація чеських земель призвела до згорання

¹ ЦДАВО, Фонд 3793, Опис № 1, Справа 249, Аркуш 6.

діяльності громадських організацій. 20 липня 1939 року було створено Українську комісію при уряді Протекторату Богемії та Моравії, яка здійснювала облік діяльності всіх українських організацій у протектораті, зокрема й УСІ. Юридично Інститут не підлягав ліквідації, однак його архів передали у відання комісії, а діяльність «тимчасово» була припинена. Судячи з усього, архів УСІ чи принаймні значна його частина перебували на балансі Українського історичного кабінету у Празі — інституції, що була заснована 1929¹ року для систематизації даних про видавничу активність українських організацій. За нацистської окупації, Український історичний кабінет (УІК) продовжував виконувати ці функції аж до березня 1945 року. Окрім архівів УСІ УІК також відав архівними матеріалами великої кількості інших установ та організацій — від урядових матеріалів УНР та Української держави, включно із документацією дипломатичних місій, до архівів українських політичних партій (РУП, УПСР, УСДРП) та документів приватних осіб.

Радянський уряд керувався оперативними цілями², розглядаючи архівні матеріали українських емігрантських організацій як джерело персональних даних про «антирадянських» діячів. У липні 1945 року до Праги прибула оперативна група Головного архівного управління НКВС УРСР, у серпні було схвалено рішення про вилучення документів на користь радянської сторони і вже у жовтні їх було відправлено до СРСР як «подарунок» чехословацького уряду (Грімстед, 2005). На оперативний характер розробки вказує та обставина, що основна частина «Празького архіву» опинилася у Спеціальному відділі таємних фондів (рос. ООСФ) Центрального державного історичного архіву УРСР (ЦДІА УРСР). Як виявила П. Грімстед, матеріали «Празького архіву» та документи УСІ як його складову (вочевидь, насамперед особові справи співробітників та їхні автобіографії) використовувалися радянськими спецслужбами для створення картоте-

¹ П. Грімстед вказує цю неточну дату; робота кабінету розпочалася, за даними їхнього власного інформаційного бюлетеня, — 1931 року (Бюлетень УІК, 1932: с. 3). Ю. Калічак зазначає, що УІК був допоміжним підрозділом УСІ (Калічак 2016: с. 61). Це не зовсім так. Первісно ідея заснування кабінету як допоміжної структури з'явилася у спільноті архіву-музею при УСІ 1929 року, але в подальшому він став самостійною структурою і в підсумку взяв під опіку архів-музей та бібліотеку УСІ (Животко, 1940: сс. 3–4). Співробітниками УІК стали чинні чи колишні співробітниками УСІ за домовленістю із МЗС Чехословаччини. Конкретних документальних підтверджень цього ми не знайшли, однак виправдано можна стверджувати, що була тісна взаємодія між цими інституціями, бо серед ініціаторів їх заснування фігурували одні й ті самі діячі, а співробітниками УІК були насамперед дійсні члени (Люція Кобилянський) та інші дотичні до УСІ особи (Михайло Обідний та Аркадій Животко).

² Хоча всупереч Т. Боряк, вважаю, що радянські спецслужби також цікавилися напрацьованими Інститутом із змістовного боку, а не лише оперативного. На такий висновок наштовхує системна відсутність як рукописних, так і друкованих праць, згадуваних в архівних матеріалах щодо сугестії та пропаганди. У фондах УСІ, як і в особовій справі Люція Кобилянського, рукописний текст роботи (присвячений сугестії та гіпнозу в суспільному житті), за який він отримав професуру в Інституті, відсутній; дві видані у 1930-ті роки праці наукового співробітника Мирослава Григоріва (у подальшому відомого художника-ілюстратора) про техніки та методи радянської пропаганди у пресі та щодо молоді відсутні. В особовій справі М. Григоріва теж немає ні цих праць, ні згадок про них. Вони мали бути у фондах, принаймні у вигляді рукописів; якщо вони були, то, ймовірно, їх передали не до Києва.

ки на «білоемігрантів» та «контрреволюційні елементи»¹. Весь цей час із 1945 року складова УСІ в архіві була засекреченою. Архівні матеріали УСІ («Український соціологічний інститут в м. Празі (Чехословаччина)») були виділені в окремий фонд, розсекречений лише після відновлення незалежності — 1992 року (Розсекречені архівні фонди, 2012: с. 205). Станом на 2019 рік фонд було перейменовано в «Український інститут громадознавства в Празі (Чехословаччина)» (№ 3793, 353 справи, що охоплюють 1923–1939 роки та зберігаються у ЦДАВО у Києві).

Із аргументів П. Гримстед можна виправдано припускати, що у ЦДАВО зберігається основний, але не повний комплекс архівних матеріалів УСІ. Так, до архіву належать рукописні матеріали та переклади до неперіодичного часопису «Суспільство», особові справи співробітників, дійсних членів та членів-кореспондентів УСІ, кошториси та звіти, плани робіт, листування з різноманітними приватними особами, державними інституціями Чехословаччини та громадськими організаціями, статутна документація, інститутські інформаційні бюлетені (Розсекречені архівні фонди, 2012: с. 205). Відомо, що станом на 1 липня 1929 року у бібліотеці УСІ, якою користувалося у середньому 320 осіб на місце, було понад 14 000 томів більш як десятьма мовами, проте книгозбірня Інституту до архіву не входить (книжкові видання, якщо є в Україні, то в бібліотеках, а не архівах) (Звіт з діяльності, 1929: с. 32). Оскільки значну частину «Празького архіву» в грудні 1945 року передали до Москви (у Київ було відправлено, за даними П. Гримстед, один товарний вагон документів, до Москви — дев'ять), можна припускати, що частина матеріалів нині зберігається не в Києві.

Тетяна Боряк здійснила спробу ідентифікувати всі частини Празького архіву, що зберігаються в Україні, й навела такі дані: ЦДАВО України — 28 405 справ; ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань) — 1472 справи; ЦДІА України у Києві (Центральний державний історичний архів) — 21 справа; ЦДІА України у Львові — 43 справи; ЦДАЗУ (Центральний державний архів зарубіжної україніки) — 1111 справ; Державний архів Тернопільської області — 132 справи; Інститут літератури ім. Тараса Шевченка НАН України — 2902 одиниці зберігання (од. зб.); Державний музей літератури України — 30 од. зб.; ЦДКФФА України (Центральний державний кінофотофоноархів) — 26 альбомів (3582 фотодокументи). Загалом — 33 785 одиниць зберігання та 3582 фотодокументи. Вона додає: 1887 «справ еміграційного походження» у ЦДАВО (сукупно — 35 672 справи). Бібліотечний та музейний сегменти: ЦДАГО України — 172 справи; Державна наукова архівна бібліотека у Києві — 1829 примірників книг і брошур, 2320 підшивок журналів і газет (16 565 примірників); ЦДАМЛМ України (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва) — 117 од. зб. (495 обкладинок на 652-х аркушах); Національний музей історії України (Київ) — 1785 од. зб. (Боряк, 2011: с. 295). Наводимо перелік повністю, позаяк майбутні дослідники архівних матеріалів

¹ Як встановила Т. Боряк, довідкові документи, що були підготовані внаслідок цих дій, були знищені на підставі розпорядження 1964 року. Про використання матеріалів Празького архіву в розвідувально-репресивних цілях див.: (Боряк, 2010).

УСІ можуть використати це як опертя для віднайдення нині неідентифікованих документів, періодичних чи книжкових видань Інституту.

Діяльність УСІ: «Функція Драгоманова»

Найкраще власне призначення позначив сам Інститут — як «функцію Драгоманова: досліджувати життя України, вільно оцінювати його, поширювати правильні відомости про український народ в світі і на українських землях. І цим сповняти функцію без якої народ переходить у небуття» (Звіт з діяльності, 1929: с. 44). «Що і як треба робити, щоб український народ вийшов з того стану залежності, який перешкоджає йому вільно жити і творити», — ця мета не була статутною, але вона фігурує у звітних документах і втілює не стільки формальні норми, скільки фундаментальні цінності, які лежали в основі спільноти УСІ (Звіт з діяльності, 1929: с. 36).

Важливим напрямом роботи УСІ став розвиток міжнародного співробітництва, яке мало кілька напрямків: переклади іноземних праць українською із залученням іноземних дослідників до кола авторів видань УСІ, залучення іноземних науковців до числа членів УСІ, обмін виданнями з іноземними дослідницькими інституціями, просування українських авторів у співпраці з іноземними виданнями.

УСІ видавав науковий збірник «Суспільство»¹, який розсилали до провідних наукових інституцій Європи та приватних осіб у Німеччині, Франції, Італії, Іспанії, Норвегії з 1925 року. Зокрема, в журналі були опубліковані переклади таких зарубіжних соціологів, як Л. фон Візе (про структуру соціологічного знання), Р. Міхельс (про італійську соціологію), П. Сорокін (про американську еліту та огляд американської соціології), Ч. Ельвуд (про концептуалізацію соціальної групи), Е. Рос (про індустріальний дуалізм²), Е. Халупний (про систему соціології³), Стюарт Чепін (один із найбільших фахівців зі статистичних методів аналізу даних до П. Лазарфельда), Е.С. Богардус (про дистанції в людських відносинах), А. Блага (про чеську соціологію) (див.: Чепін, 1925; Візе, 1925; Блага, 1925; Ельвуд, 1926; Росс, 1926; Міхельс, 1926; Халупний, 1927; Богардус, 1927; Сорокін, 1926; Сорокін, 1927). Свої праці до бібліотеки УСІ надсилали Р. Міхельс, Е. Рос, Е. Халупний та ін. Інститут видавав наукові праці; зокрема, стараннями його співробітників перекладалися праці проф. Халупного (одного з фундато-

¹ Наявні шість томів збірника за 1925–1927 роки за редакцією М. Шаповала; том 1–2 знаходиться у Центральному державному архіві зарубіжної україніки (ЦДАЗУ, фонд 15, опис 1). Був заявлений вихід 7-го тому із методологічним обґрунтуванням соціології літератури (Л. Білецький), нарисом про французьку соціологічну школу (І. Гончаренко), роботою Л. Кобилянського про сугестію та гіпноз в суспільному житті, статтею про кельтську теорію походження Русі (С. Шелухін) тощо (Суспільство, 1927: с. 161). Проте, судячи з усього, він так і не вийшов друком. Збірник друкував Український громадський видавничий фонд (УГВФ) у Празі — видавничий консорціум у формі товариства з обмеженою відповідальністю, до якого входив УСІ (УГВФ. Каталог, 1928: с. 2). Робота Фонду здійснювалася через співфінансування видавничих проектів організаціями-учасниками консорціуму.

² Оригінал: (Ross, 1924).

³ З присвятою М. Шаповалу: (Халупний, 1927: с. 29).

рів чеської соціології), Е. Богардуса, П. Сорокіна, Ю. Буржена (учня Е. Дюркгайма) тощо. Видавничий план УСІ передбачав переклад праць класиків соціології та сучасників: Е. Дюркгайма, Л. фон Візе, Р. Вормса, Р. Челена та багатьох інших¹. Своєю чергою, готувався франкомовний збірник із матеріалами про Україну, що так і звався – «Україна». Поряд із тим Стаття М. Шаповала про розвиток української соціології була опублікована німецькою мовою у журналі, редактованому фон Візе (Scharowal, 1925).

Про те, наскільки редакції «Суспільства» вдавалося залучитися до міжнародного соціологічного мейнстріму, свідчать такі примітні факти. Скажімо, стаття Стюарта Чепіна, майбутнього президента Американської соціологічної асоціації (1935), «The Cultural Lag in the Family» була оприлюднена в українському перекладі трьома роками раніше за англomовну публікацію. У «Суспільстві», для якого він спеціально надіслав цей текст (про що свідчить примітка до видання), стаття вийшла друком 1925 року, а згодом С. Чепін використав оригінал як розділ у своїй монографії 1928 року. «Культурна зміна» (Charin, 1928). Е. Богардус, який розпочав розроблення методики оцінювання соціальної дистанції 1924 року, уже 1925-го публікувався українською. У пострадянській Україні «перевідкриття» Е. Богардуса відбулося лише на початку 1990-х років (Горбачик, 2005: с. 19). Оригінал книги Ч. Ельвуда, президента Американської соціологічної асоціації (1924), «Психологія людського суспільства» та український переклад з розділу з неї вийшли практично одночасно (Ellwood, 1925).

1925 року М. Шаповал був делегований на відкриття Масарикового соціологічного товариства з вітальним словом. З 4 березня по 26 червня 1927 року тривав візит М. Шаповала до США. Лекції, прочитані М. Шаповалом для діаспори, були надруковані окремою книгою, прибуток від якої було передано на розвиток Українського робітничого університету, про який буде далі (Шаповал, 1928). Дійсний член УСІ Л. Білецький виступив із доповіддю про підходи до дослідження літератури в Україні у XIX–XX століттях під час першого з'їзду славистів у Празі (6–13 жовтня 1929 року, ще його називають Першим славистичним конгресом) (Bilecký, 1932). Назагал конгрес не зміг забезпечити заявлену рецензентом Їржі Галером² «співпраці великої кількості фахівців» (Jh, 1932: р. 282). Причина цього мала історичні та культурні корені у пригніченні та культурних нерівностях між різними слов'янськими народами. Свідченням цього була, наприклад, доповідь Альберта Пражака, який доводив «периферійність» словацької літератури, її несамостійність як складової «чехословацької» літератури (Jh, 1932: р. 283). Саме в межах цього конгресу, у його лінгвістичній секції (Л. Білецький доповідав у літературно-історичній), чеський лінгвіст Вілем Матезіус, представник «празького гуртка», вдруге після конгресу лінгвістів у Гаазі представив формалістську методологію аналізу мови, яка в подальшому справила значний вплив на розвиток структуралізму, засади якого застосовувалися як для обґрунтування старих імперіалістичних концепцій етногенезу, так і для протилежних цілей (Шевельов, 2011: сс. 350–351).

¹ ЦДАВО, Фонд 3793, Справа 9, Аркуш 47.

² Відомий під акронімом «Jh».

О. Ейхельман був делегований 26–29 вересня 1926 року для участі у 5-му конгресі німецьких соціологів у Відні, де відбувалися дискусії за участі Ганса Кельзена, Вернера Зомбарта, Фердинанда Тьоніса та Леопольда фон Візе (Наріжний, 1942: с. 258). За підрахунками фон Візе, $\frac{3}{4}$ усіх соціологічних публікацій (вочевидь, саме німецькомовних), які з'явилися в період 1908–1926 років, фокусувалися на методологічній проблематиці (Adair-Toteff, 2005: р. 8). Ця зацикленість на теоретико-методологічних питаннях не знаходила симпатії у М. Шаповала. Йому, як і багатьом співробітникам УСІ, був ближчим американський, «чиказький» погляд на соціологію¹. М. Шаповал нарікає, що багато соціологів не йдуть далі «суспільної філософії» та «інтелектуальних поем», тому в суспільному житті «панують “прорікання”, “ворожитство”, “соціальна алхемія” замість науки», тоді як має бути: «Дослід — вивчення фактів, а не метикування про них: треба спостерігати, описувати, вимірювати, систематизувати їх. А головне, будувати з досвіду й досліду поняття в логічно-викінчену систему» (Шаповал, 1932: с. 77). Він відкидав постійність систематики наук (а дискусії про неї й надалі точилися у 1920-х), стверджуючи, що мета систематики інструментальна — допомагати в орієнтації у складній дійсності (Шаповал, 1932: сс. 33–34). Історію він оголошує соціологічною дисципліною, «соціологією минулого життя» (Шаповал, 1932: с. 99). «Одначе історію має не лише суспільство, але й природа»² (Шаповал, 1932: с. 98). У цьому відчувається виразний відгомін ідей Сергія Подолинського — про важливість врахування зв'язку природи та суспільства у розбудові соціальної теорії.

«“Соціологи” у своїх устремліннях ізолювати соціальне явище від усіх інших доходять аж до схоластики» (Шаповал, 1932: с. 97). Шаповал визнає доцільність вивчення інституцій, як пропонує Дюркгайм, але відкидає абсолютизацію принципу пояснення соціального через соціальне. Бо методологічна помилка

¹ «М. Ю. Шаповал в довшій промові освітив величезну роль соціології, яко об'єктивної науки, в Сп. Шт. А і з'ясував необхідність розрізняти науку від політики. Зазначивши ряд блискучих імен американських соціологів і коротко характеризувавши їх праці, промовець підкреслив вплив америк. соціології і на розвиток цієї науки в Європі. Отже, негативні погляди на америк. соціологію М.Ю. Шаповал знаходить глибоко помилковими» (Бюлетень, 1926: с. 2). М. Шаповал, незважаючи на свої ліворадикальні погляди, був виразним американофілом, що відображалось не лише в його професійних інтересах — вивченні англійської та інтересі до американської соціології, а й в особистій прихильності до американського способу життя і навіть кінематографу (Шаповал, 1936: с. 7). Симпатії до США були властиві для спільноти УСІ в цілому. Коли помер Т. Вудро Вільсон, котрий легітимував принцип національного самовизначення на міжнародній арені, в УСІ організували скорботну академію. Згадані В. Коваль та С. Русова прихильно ставилися до суспільних здобутків Америки ще задовго до початку роботи в УСІ. Н. Григорієв у передчутті нової світової війни вважав за необхідне для українського визвольного руху будувати діалог із США та Великою Британією. Це мало глибші політико-філософські корені: есери вважали себе правонаступниками народництва, яке виводили із Кирило-Мефодіївського братства, у програмному маніфесті якого «Книзі биття українського народу» містилися прихильні до американського егалітаризму пасажі.

² Роль історії природи у поясненні соціальних процесів — те, що в подальшому набуло розроблення, зокрема, у межах Школи анналів з її концепцією «тотальної історії» (Le Roy Ladurie, 1988).

останнього, на його думку, полягає в тому, що соціальні факти, які розглядаються як «витвори» соціального життя, без застережень ототожнюються з його «чинниками», хоча чинники є більш загальним поняттям і включають також те, що лежить поза цариною соціального (Шаповал, 1932: сс. 54–55, 118–119). Так, біологія, хоч і не є соціологічною дисципліною, важлива для розуміння соціальних явищ. «Бо багато біологічних явищ відбуваються під впливом соціальних» (Шаповал, 1932: с. 97), наприклад зміни в народжуваності¹ (Наш, s.a.: с. 56). Він також говорить про важливість психології² і навіть фізіології для соціологічних досліджень, бо психологія «становить науку про першу категорію соціального явища — соціальну людину. Соціальний індивід — це є твір суспільного процесу й чинник його, тому в системі соціології мусить бути дисципліна, присвячена людині не як біологічній істоті, а як соціальній» (Шаповал, 1932: с. 39). Паралельно він застерігав від того, щоб угрунтовувати соціологію у психології, й відкидав «суб'єктивний психологізм» як методологічну основу соціологічного дослідження (Шаповал, 1932: с. 150). Говорячи про корисність психології у поясненні окремих елементів чи вимірів соціального процесу, а не всіх процесів у цілому. У його поглядах відчувається драгоманівська теза про відмову від детермінізму одного чинника.

У січні 1926 року у трьох випусках авторитетного щоденника «Діло»³ вийшла розлога рецензія В. Старосольського на перше видання збірника «Суспільство» (випуск I-II, 1925), який містив, зокрема, програмну статтю М. Шаповала «До питання про організацію українських соціологічних студій», де йшлося про теоретико-методологічні погляди директора (Шаповал, 1925; Старосольський, 1926; Старосольський, 1926а; Старосольський, 1926б). Старосольський звертає увагу на хиби термінології (неможливість ототожнити соціологію та громадознавство через більш загальний предмет першої, плутанину динаміки та механіки, вживання терміна «соціальна політика» у невластивому значенні, недоречність терміна «соціальна патологія» як оцінного попри об'єктивну претензію заявленого завдання), а також критикує концепт «законів» соціального життя, застосування якого не узгоджується зі структурою соціологічного знання, яку пропонує М. Шаповал, відкидає думку про шкідливість «однобічності» у спеціалізації, зауважує еkleктизм шаповалівських ідей, але з подивом виявляє: «Стаття має бути науковим оправданням для “схеми суспільних наук” та пляну організації їх студій. Схему таку знаходимо в статті, а плян в залученій до “Су-

¹ Афілійоване з Інститутом видавництво «Вільна спілка» перевидало книгу Никифора Григорієва (Гр. Наш) «Мораль (природа, зміст, історія на норми її)» (1912), яку, попри її науково-популярний характер, можна вважати першою доволі ґрунтовною спробою праці із соціології моралі в Україні. У ній, користуючись демографічною статистикою, Григорієв стверджує думку про те, що мірою культурного поступу та соціально-економічного розвитку скорочується народжуваність. Перевидання не містить вказівки року, але може бути датованим 1920-ми.

² Погляд на психологію як факультативну для соціології, що дозволяє вивчати окремі аспекти предмета соціології, був властивий американській соціології, зокрема, Ч. Елвуду.

³ Найстаріша щоденна газета України, заснована у Львові 1880 року, проіснувала до радянської окупації 1939.

спільства» Хроніці Інституту. Але схема не впливає із статті, а організація праць Інституту не відповідає схемі. Таким чином, міркування п. Шаповала практично зайві, і організацію Інституту треба розглядати незалежно від цих міркувань» (Старосольський, 1926b: с. 2). Рецензія, полемічна за змістом, лишилася без відповіді¹. Насправді, якби Шаповал відреагував на критику змістовно, то це могла би бути перша в історії української соціології ґрунтовна дискусія про напрями та цілі соціологічного пізнання.

У той історичний момент такі погляди були приречені лишитися непочутими, позаяк для соціології стояло принципове питання визнання її в консервативному академічному полі, що вимагало наголосу на власній особності. І теорія, яка давала найбільш переконливе обґрунтування такій особності (як дюркгаймівська), мала більше шансів перемогти у довгостроковій перспективі. УСІ, який, з незалежних від нього причин, не мав чіткої університетської афіліації, був вільним від такої потреби. Разом із тим, попри справедливість застережень В. Старосольського, твердження Шаповала, які в його час могли звучати неконвенційно, сьогодні видаються значно ближчими до нових тенденцій у соціальному теоретизуванні — це, зокрема, запит на інтеграцію соціальних і біологічних (ба, навіть генетичних) чинників, що вилився у становлення соціогеноміки (sociogenomics) (Mils, Troppf, 2020), або ж останній заклик до розвитку екосоціології (Stevens, 2012).

Таким чином, УСІ був досить відкритий до різних поглядів та думок, але при тому засвоював їх доволі критично.

Станом на 1928 рік у структурі Інституту було чотири відділи: соціології і політики; народознавства²; економіки і техніки; правознавства. До них увіходили десять кафедр і секцій, а також чотири кабінети (дослідження села, міста, воєнної соціології та білоруський кабінет). На базі відділів діяли чотири постійні семінари: соціологічний семінар (спільний для відділів соціології і політики та народознавства), семінар народного господарства та семінар зі статистики (відділ економіки і техніки), семінар українського права (відділ правознавства). При відділах діяли також інші семінари, наприклад очолюваний Л. Білецьким,

¹ М. Шаповал зрештою прийняв зауваження щодо терміна. Це відобразилося не лише у зміні назви Інституту, а й у теоретичній тезі: «Громадознавство є наука про село, місто та державу, отже, про три складних агрегати, а соціологія є ширша наука, що говорить і про громади і про всі інші суспільні явища, про чинники суспільного руху і його витвори» (Шаповал, 1936: с. 35). Під кінець 1920-х зник сенс демонстративно відмежовувати себе від М. Грушевського, і прийняття терміна «соціологія» узгоджувалося з концептуальною логікою самого М. Шаповала, для якого громади — це територіально зорганізовані спільноти, однак предмет соціології більш загальний, тож громадознавство не може ототожнюватися із соціологією, а має розглядатися як її розділ.

² Ішлося про угрунтовану у соціологічній теорії соціальну антропологію, яку протиставляли описовій етнографії. «Українське “народознавство” може сказати дещо про “вишивки”, дещо про “писанки”, дещо про килими, пісні, приказки, забобони; може десятками років говорити про “зуб мамута”, про вірші Климентія, про оди й вірші спудеїв, але не говорить про соціальну організацію, про політичний, економічний, культурний процеси, про популяційні явища, про здоровля, соціальні хвороби — загалом про важні явища, від яких залежить історична доля народу» (Шаповал, 1932: с. 10).

що розвивав соціологію літератури, та семінар із наукової методології. У межах семінарів проводили «колоквиуми» — бесіди викладача зі студентами, що передбачало перелік тем для обговорення, подібно до того, як зараз надають теми для самопідготовки до іспитів. Соціологічний семінар передбачав сорок таких тем. УСІ був оповитий мережею дочірніх інституцій, таких як бібліотека, музей-архів¹ та робітничий університет. Проводилися й виїзні семінари із соціології, ключовий із яких відбувався в Українській Господарській Академії у Подебрадах.

Упродовж свого існування структурні підрозділи УСІ оптимізувалися відповідно до рівня залучення та фінансових можливостей, наприклад кабінети дослідження міста та села об'єдналися в один кабінет, який очолив М. Шаповал.

Відповідно до статуту, УСІ був «приватною науковою установою», що робило його еквівалентом сучасного «аналітичного центру». Private research organization на 1920-ті роки був ще новим організаційним форматом, один із найстаріших зразків якого – Інститут Брукінґса у США – був заснований 1916 року (The Private research organization, 1964). Попри те що в інших країнах існували соціологічні інститути, вони зазвичай були структурними підрозділами університетів. Наприклад, Франкфуртський інститут соціальних досліджень — осередок Франкфуртської школи, заснований приблизно одночасно із УСІ 1923 року, став функціонувати як «фондація» (Stiftung), тобто недержавна неприбуткова організація, лише з 1951 року, а Кельнський інститут соціальних наук (нині — Інститут соціології та соціальної психології), заснований Леопольдом фон Візе у 1919-му, досі лишається структурним підрозділом Кельнського університету (факультету управління, економіки та соціальних наук), як і Інститут соціології Мюнстерського університету, заснований 1923 року як Дослідницький інститут організаційної теорії, загальної та порівняльної соціології Йоганом Пленге.

Аналогічно й Міжнародний інститут соціології, заснований 1893 року, попри його назву за форматом був професійною спілкою, ближчою до сучасної Міжнародної соціологічної асоціації, аніж до think tank — він не мав регулярної дослідницької роботи та диференційованої структури. Його неперіодичні видання виходили за результатами конгресів, а не інституціалізованої регулярної роботи співробітників. Подібним чином, як спілка, функціював заснований Флоріаном Знанецьким у 1927 році Польський інститут соціології (який у повенні роки почав іменуватися більш відповідно до свого статусу Польським соціологічним товариством), а дослідницька складова була покладена на раніше очолену Знанецьким кафедру соціології у Познанському університеті. Натомість в українському випадку Соціологічний інститут (як дослідницька установа) та Соціологічне товариство (як професійна спілка) діяли від самого початку як дві окремі організації.

Отже, УСІ слід вважати не лише однією з перших соціологічних академічних установ в історії України, а й першим вітчизняним соціологічним аналітичним центром і одним із перших відповідних центрів у Європі.

¹ При музеї діяла комісія, що доглядала могили самотніх вояків УНР і цивільних українців-емігрантів переважно у Празі (Звіт з діяльності, 1929: с. 31).

Поточну роботу Інституту здійснювала дирекція, яка складалася із директора Інституту та його заступника, чотирьох директорів відділів та вченого секретаря. Наукові рішення: присвоювати наукові ступені, призначати премії та нагороди за наукові праці, перевіряти кваліфікацію, визначати напрямки наукової роботи та стратегії її здійснення були обов'язком Наукової колегії (ради), до складу якої входили всі члени дирекції *ex officio* та всі дійсні члени Інституту. Керував її роботою президент, якого обирали з числа дійсних членів. Дійсні члени за напрямками своєї поточної роботи утворювали наукові колегії відділів. Кураторія виконувала роль наглядової ради — вона контролювала фінансово-господарську діяльність Інституту, звітувала про його діяльність перед владою Чехословаччини, розробляла кошторис, посвідчувала угоди, які Інститут укладав з іншими організаціями як юридична особа. Очолював Кураторію Голова, якого обирали з-поміж її членів, формувалася вона за принципом кооптації, коли на місце вибулого члена, самі куратори обирали наступника.

Право на здобуття докторату в Інституті надавали особам, які мали повну вищу освіту та дворічний стаж дослідницької роботи в Інституті під керівництвом директора одного із відділів чи іншої особи, що керує певним напрямком. Кандидат мав скласти дві «ригорози» — іспити на допуск для захисту: малий — із теоретичної соціології та великий — із прикладної дисципліни «одного із відділів Інституту» на вибір кандидата. Іспит складався на закритому засіданні відділу або, в окремих випадках на засіданні наукової колегії Інституту, після чого кандидата допускали до прилюдного захисту дисертації при науковій колегії Інституту з обов'язковим призначенням двох «референтів», визначених колегією. До дебатів допускалися і сторонні особи. Наукова колегія схвалювала рішення закритим голосуванням звичайною більшістю голосів. Отримання титулу доктора соціології посвідчувалося дипломом і давало право викладати у вищих школах при Інституті чи закладах із якими він співпрацював у статусі доцента. Після дворічного стажу викладання і за наявності вакантної кафедри доктор соціології міг бути обраний професором кафедри в межах Інституту. Доценти та професори інших наукових установ та університетів мали право подавати заяви на захист без дотримання дворічного терміну. Також за поданням не менше як двох дійсних членів УСІ Наукова колегія могла «уділити» докторат *honoris causa* за «попередню визначну діяльність чи визначні праці в області соціальних наук» (Регулямин, 1928). Студії в УСІ передбачали вибір спеціалізації на яку орієнтувався великий іспит.

Ключовими джерелами фінансування УСІ були субсидії Міністерства закордонних справ Чехословацької Республіки та приватні пожертви, особлива, хоч і не регулярна роль серед яких належала українській діаспорі у США та Канаді, яка була більш усталеною та заможною, ніж новоутворена хвиля пореволюційної еміграції у країнах Центральної Європи. У цьому керівництві УСІ орієнтувалося на стратегію, розроблену, але повноцінно не втілену М. Грушевським. Через політичні причини УСІ не міг розраховувати на фінансову підтримку чи сприяння від екзильного уряду УНР або Гетьмана України у вигнанні, оскільки М. Шаповал був вороже налаштований до обох.

УСІ мав посилений інтерес до тематики методів досліджень та роботи з емпіричними матеріалами. Так, дійсний член УСІ Євген Іваненко — професор математики в Українському високому педагогічному інституті ім. Михайла Драгоманова у Празі, підготував студію «Математика у вивченні соціальних явищ» (Звіт з діяльності, 1928: с. 12). УСІ апробував анкетування як метод збирання інформації: проводив власні анкетування та застосовував вторинний аналіз. Зокрема, в архіві містяться відомості про анкетування серед студентів УГА, на підставі якого готувалися повідомлення про політичні настрої та соціально-демографічний склад спільноти. О. Мицюк використав анкети, зібрані Вільним економічним товариством під час селянських революційних страйків 1905–1906 років, у дослідженні соціології селянських рухів і виявив, що всередині українських селянських громад був дуже низький рівень внутрішніх антагонізмів і навіть незаможні селяни не були схильні виступати проти заможних селян, а останні найкраще були здатні формулювати політичні вимоги від імені громад (див.: Витанович, 1967: с. 13).

Програми вивчення міста та села були не лише тезовим викладом тематичних орієнтирів у дослідженні, а й містили також перелік індикаторів, що мали слугувати підставою для спостереження та анкетування мешканців. Дещо більше зосереджуся на інституціоналізації соціології міста та соціології села, бо це особливо цікаво з погляду сучасного стану зазначених галузей в українській соціології. М. Шаповал систематизував перелік із 239 опорних джерел (монографій, часописів, статей, збірників даних і праць) вісьмома мовами, включно із працями Роберта Парка, Альфреда Вебера та Георга Зимеля, а також список із 19 тем, які мали стати рекомендованими напрямками для досліджень у цій царині. Поряд із звичними, на кшталт диференціації міського та сільського населення, міської економіки, політичної та культурної ролі міст, соціальних функцій столиці, проблеми соціальної диференціації міст за ступенем розвитку, є й більш оригінальні — стосовно міської демократії, преси «як функції міста», відображення та конструювання тожсамості міста у мистецтві — «душі міста», реклами як сугестії у місті, психології міських людей та проблем соціально прийняттого міського планування (наприклад, «Міста-сади»), комунікації та моди в місті. Не всі заявлені теми конвертувалися у реферативні огляди чи дослідження, але вони окреслюють неординарний погляд на проблеми поселенської стратифікації. Принциповою настановою УСІ був розвиток соціології міста та соціології села у тісному зв'язку. Це виражалося не лише в об'єднанні кабінетів в один. У багатьох працях особисто М. Шаповал звертається до проблематики цих двох галузей. Наприклад, у «Соціографії України» він приділив у принципових місцях увагу ролі поселенського розмежування у соціальній структурі й постійно наголошував, що поселенський розкол є «соціальним вузлом» проблеми визволення у Східній Європі загалом (наводяться також дані щодо Білорусі) і в Україні зокрема, будучи також і національним феноменом. Він пов'язував класові та поселенські виміри стратифікації з «національним розподілом праці», що було найвиразнішою ознакою недомодернізованості тодішнього українського суспільства, а також вказівкою на потенціал конфліктів у цій точці напруження (Шаповал, 1933: сс. 95–100; Шаповал, 1927: сс. 17–20).

Чимало що змінилося з тих пір, але українське суспільство лишається суспільством із глибоким поселенським розколом, що є чи не найбільш виразною його «пострадянською» рисою. Власне можна сказати, що воно лишається пострадянським доти, доки цю властивість не буде еліміновано. Натомість, українська соціологія упродовж десятиліть концентрувалася на регіональних поділах, ігноруючи вагу поселенського розколу, чим допомогла сконструювати вкрай шкідливе самосправджуване пророцтво про поляризацію на цій підставі, натомість ігноруючи цілий спектр соціальних проблем, які є похідними чи пов'язаними із поселенським розколом. У сучасній Україні урбаністичні студії розвинені дуже добре, чого не можна сказати про соціологію села. Настанова УСІ у дослідженні поселенських розмежувань — вивчати процеси у місті та в селі нерозривно — якісно відрізняється від типового підходу останніх десятиліть, який концентрується здебільшого на місті, випускаючи зі своєї уваги село і складну взаємодію між цими поселенськими вимірами.

УСІ прагнув відстежувати у реальному часі зміни в економіці України. У структурі заснованого у 1925 році відділу економіки й техніки планувалося відкрити народно-господарчий кабінет у складі двох постійних співробітників, які мали щодня вносити дані до карток картотеки щодо соціально-економічних показників України та явищ «господарчої політики» на підставі статистичних збірників, звітності та спеціалізованих часописів. Планувалося «систематичне стеження за перебігом тих самих явищ в часі, оброблення результатів цього стеження, ілюстрація їх на діаграмах та картограмах¹ й критичне їх освітлення у формі рефератів, які складуть біжучий Архів народ. господарства України» (Звіт з діяльності, 1928: с. 31). Узагальнені дані мали публікуватися у вигляді щорічників, використовуватися для навчальних цілей та публічних «відчитів». Цей амбітний план, на жаль, не був уповні реалізований через хворобу та передчасну смерть директора відділу Володимира Коваля (1927). Якийсь час керівництво відділу було вакантним, аж поки його очолив Соломон Гольдельман — соціолог та економіст, колишній посадовець УНР, лідер Паолей Ціон — лівої сіоністської партії, який раніше перебрався до Праги на запрошення М. Шаповала (Vykovsky, 1980: р. 34).

Дані збирали, але не так регулярно, як планувалося. Картотеку систематизували за 270 «питаннями» (іншими словами, індикаторами), що об'єднувалися у 9 категорій (Звіт з діяльності, 1928: с. 41). Попри це відомості про урбанізацію, професійну стратифікацію, економічну активність населення М. Шаповал використовував для дослідження змін соціальної структури українського суспільства після революції (Шаповал, 1927а). І саме ці дані давали підстави М. Шаповалу сформулювати концепцію про колоніальну залежність України. Замість народно-господарчого кабінету було створено Кабінет студій українсько-чехословацьких економічних взаємин, яким керував Олександр Мицюк. Задум став

¹ Саме співробітники УСІ першими в українській соціології почали застосовувати діаграми та мапування для візуалізації даних (див. деякі приклади у: Шаповал, 1933: сс. 97–99; Вістник, 1927: с. 8; Мицюк, 1938: с. 7). До того з ХІХ століття практикувалося подання кількісних даних суто у табличній формі.

більш прагматичним — сформувані економічну зацікавленість Україною у Чехословаччині й, на перспективу звільнення, конвертувати її у тісне економічне співробітництво. Окремим напрямком кабінету стали систематичні студії соціально-економічного розвитку Закарпаття — української території у складі Чехословаччини. Було заплановано чотири томи досліджень із яких друком вийшли два, які на момент публікації були найповнішими працями із соціальної та економічної історії традиційно найбільш дослідницькі занедбаного краю України (Мицюк, 1936; Мицюк, 1938). Обидва томи були перевидані у 2003 році, бо виявилось, що вони з тих пір не втратили дослідницької цінності. Л. Шрамченко доповіддю на засіданні наукової колегії ознайомив спільноту УСІ із новою на той час методологією розрахунку внутрішнього національного доходу¹.

Інститут дав поштовх оформленню цілої низки галузей соціологічного знання на українському ґрунті — соціальної психології, соціології культури та літератури, соціології міста та села, соціології революції, соціології девіантної поведінки («соціальної патології» в інститутських термінах), соціології дитинства. УСІ започаткувала вітчизняну соціологію армії та війни (Шелухін, 2022). Характер цього впливу на кожну із галузей, згадану та не згадану, потребує окремої розвідки.

Діяльність УСІ не характеризувалася домінуванням якогось єдиного, консистентного теоретико-методологічного підходу; почасти це пояснюється тим, що погляди лідера — Микити Шаповала характеризувалися певним еkleктизмом (поєднанням драгоманівських інтенцій із біхевіоризмом та настановами Чиказької школи), а також що до УСІ приєднувалися люди з різними дослідницькими симпатіями та дисциплінарними інтересами. Менше з тим УСІ закладав фундамент кристалізації української соціологічної традиції². Так, фундатором української соціології вважався Михайло Драгоманов, до ключових постатей вітчизняної соціології залічували Сергія Подолинського, Миколу Зібера та Михайла Туган-Барановський. Для вивчення спадщини Драгоманова діяв окремий кабінет у відділі соціології та політики (Звіт з діяльності, 1928: с. 25). Посиленню інтересу до перших трьох сприяв ще Михайло Грушевський у період свого керівництва над УСІ (З починів, 1922). Тож навіть підходи до розвитку дисциплінарної традиції у Грушевського та Шаповала узгоджувалися, й

¹ ЦДАВО, Фонд 3793, Опис №1, Справа 249, Аркуш 1.

² Примітно про це свідчать проекти публікацій багатотомних видань. Планувалися багатотомні видання праць М. Драгоманова та С. Подолинського. 1937-го у співпраці з українською діаспорою США та Канади (яка надала фінансування) було видано перший запланований том праць Драгоманова під редакцією Павла Богацького (Драгоманов, 1937). Видання Подолинського не було здійснено. У найповнішій бібліографії Подолинського авторства Романа Сербина немає згадок про інститутські видання (Сербин, 1986). Проте Олександр Мицюк, дійсний член УСІ, видав працю, присвячену як С. Подолинському, так і М. Туган-Барановському (Мицюк, 1933; Мицюк, 1931). У 1927-му Український громадський видавничий фонд у Празі, який перебував головно в орбіті «шаповалівського» впливу, перевидав перший україномовний посібник із політичної економії М. Туган-Барановського, а наступного року було підготовлено до друку його «Нариси з історії соціалізму», які, на жаль, не були надруковані (Туган-Барановський, 1927; Звіт з діяльності, 1929: с. 47). Іншомовні праці вчених перекладалися українською, у тому числі ті, що первісно виходили російською.

останній лише розвивав у цьому плані орієнтири, закладені попередником. Проте вивчення теоретичних орієнтирів дослідників УСІ ще належить здійснити.

Важливим напрямком міжнародного співробітництва було перетворення Інституту на центр тяжіння для інших поневолених Росією народів, що реалізовувалося в кілька способів: запрошення іноземців до співпраці¹ (включно із працевлаштуванням в Інституті), допомога іноземним спілкам, заснування структурних підрозділів, що мали спеціалізуватися на вивченні процесів, властивих конкретним країнам, влаштування обговорень тем, пов'язаних із цими країнами у межах лекторіїв та семінарів Інституту, а також підготовка до друку спеціалізованої літератури. У цьому УСІ продемонстрував неабиякі далекоглядність та регіональне лідерство, адже у полі його тяжіння опинилися білоруські, грузинські, калмицькі, єврейські діячі. Понад те, УСІ навіть поглинув структури ліквідованого 1 січня 1927 року Інституту вивчення Росії, що був заснований російськими емігрантами-соціалістами, але проіснував заледве два роки².

На час найбільшого піднесення Інституту, третина його членів³ були іноземними вченими та діячами. Станом на 1929-й із 55 дійсних членів та членів-кореспондентів Інституту таких було 19 (див. табл.).

Із 55 членів УСІ було лише 3 жінки, Ольга Кобилянська мала почесне звання, а із активних учасниць були Софія Русова⁴ (дійсна членкиня), що вела з 1928 року педагогічний семінар і працювала над напрямком психології виховання й фахів та соціології освіти, та Марія Омельченкова з Кубані, що належала до членів-кореспондентів і теж мала педагогічний профіль роботи — її праці стосувалися вибору фаху, жіночого руху, оглядів політик соціальної опіки над молоддю та дітьми з інвалідністю, й окремо вона писала про кубанські справи

¹ Грузинський соціал-демократ Григорій Айолло читав лекції з історії марксизму в УСІ та брав активну участь у засіданнях підрозділів інституту, М. Шаповал також включив його до редакції «Нової України», яка видала одну з його праць (Айолло, 1924). Колишній міністр землеробства Білоруської Народної Республіки та засновник Білоруської партії соціалістів-революціонерів Тамаш Гриб, який подібно до М. Шаповала стояв на принципово антибільшовицькій платформі й не спокусився ідеєю повернення до контрольованої комуністами Білорусі, як дійсний член УСІ, який очолював Кабінет вивчення Білорусі, підготував низку наукових праць із соціології (ДАВО, Фонд 3793, Опис 1, Справа 118, Аркуш 1). Примітно, що в УСІ було дозволено виступати білоруською мовою. Голова Калмицької комісії Бадья Уланов був дійсним членом УСІ, де виступав із доповідями щодо соціальної організації та культурних норм калмицьких спільнот (ЦДАВО, Фонд 3793, Опис 1, Справа 249, Аркуш 10(11)). УСІ підтримував комісію літературу.

² ЦДАВО, Фонд 3793, Справа 226, Аркуш 8. Це попри те, що з 1921 року чехословацький уряд пріоритетно надавав допомогу росіянам у рамках так званої «Російської помічної акції» (Ruská poměrná akce).

³ УСІ передбачав три типи членства: члени-кореспонденти, що спорадично в різний спосіб співпрацюють з УСІ, дійсні члени, які постійно співпрацюють, та почесні члени — за визначні заслуги перед українською культурою, але без участі в роботі Інституту. Окрім того були асистенти та наукові співробітники, окремо — технічний персонал (друкарки, рахівник тощо).

⁴ Чи не найповніше дослідження про еміграційну діяльність С. Русової див.: (Джус, 2002).

(Омельченкова, 1927: с. 18). Ольга Шаповалова, дружина Микити Шаповала, брала участь у роботі УСІ, зокрема в редагуванні вибраних творів Михайла Драгоманова, але не мала офіційного членства. Серед асистентів та наукових співробітників були жінки, які вийшли переважно із середовища студентів інститутських програм (дійсних та вільних слухачів). Склад Інституту не був постійним і внаслідок різноманітних чинників змінювався, проте навіть коли співробітники відходили від нього, вони часто продовжували роботу, почату в межах його проєктів. Як-от О. Мицюк із дослідженням соціально-економічної історії Закарпаття.

Таблиця

Національний склад УСІ станом на 1929 рік

Національність	Чисельність
Українці	36
Чехи	5
Американці	3
Євреї	3
Росіяни	3
Білоруси	2
Норвежці	1
Німці	1
Калмики	1

Побудовано за: (Звіт з діяльності, 1929: сс. 11–13).

Розбудова Інституту припала на другу половину 1920-х, а пік активності на кінець 1920-х та початок 1930-х, коли УСІ мав найбільшу кількість членів. У подальшому кількість членів УСІ скоротилася понад, ніж удвічі (з 55 до 24), причому, кількісно стали домінувати члени-кореспонденти над дійсними членами, тобто ті, хто був залучений до роботи закладу на нерегулярній основі (рис. 1). До 1937 року зникли іноземні дійсні члени. Іноземці лишилися тільки серед членів-кореспондентів (рис. 2(A,B)). Привертає увагу, що за весь час існування УСІ лише один раз була застосована статутна норма про обрання на почесне членство. Це було обрання письменниці Ольги Кобилянської (16 листопада 1927 року) (Звіт з діяльності, 1928: с. 7). Те, що керівництво УСІ принципово уникало обрання відомих іноземних соціологів саме «почесними членами», обираючи їх пріоритетно дійсними членами, свідчило про стратегію залучати іноземних фахівців до поточної роботи Інституту (передусім публікаційної), а не перетворити почесне членство для іноземців на декларативну формальність.

Важливим проєктом УСІ стало утворення Українського робітничого університету (УРУ), що постав як реакція на серйозний соціальний виклик: з одного

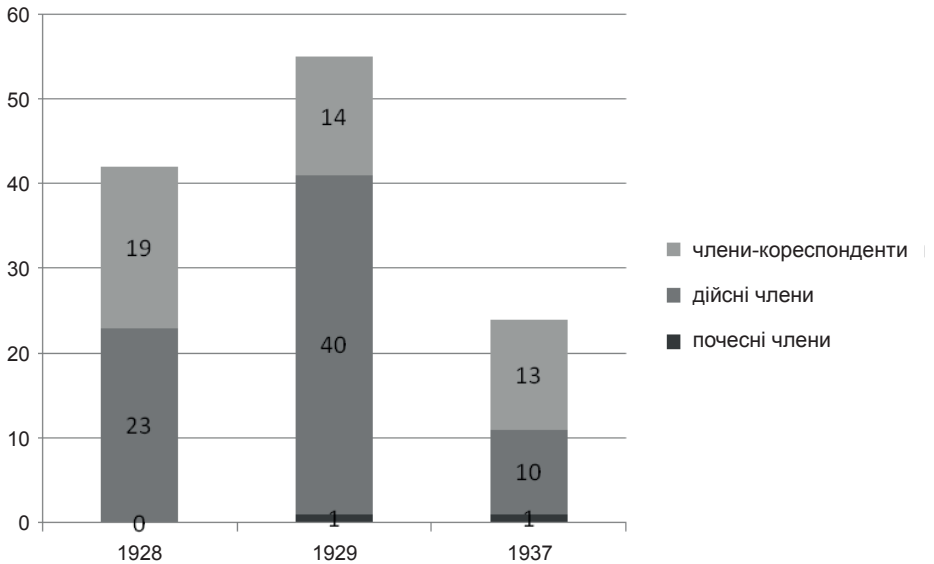

Рис. 1. Динаміка членства в Українському соціологічному інституті за категоріями (вибрані роки, абсолютні значення).

Побудовано за: (Звіт з діяльності, 1928: сс. 8–9; Звіт з діяльності, 1929: сс. 11–13; ЦДАВО, Фонд 3793, Справа 249, Аркуші 8–11).

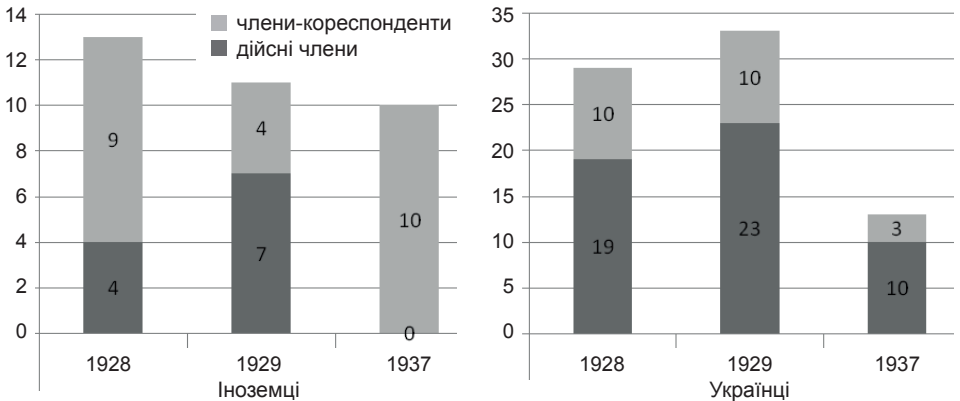

Рис. 2 (А, В). Іноземне та вітчизняне членство в Українському соціологічному інституті (вибрані роки, абсолютні значення).

Побудовано за: (Звіт з діяльності, 1928: сс. 8–9; Звіт з діяльності, 1929: сс. 11–13; ЦДАВО, Фонд 3793, Справа 249, Аркуші 8–11).

боку, втрата державності призвела до втрати українцями контролю за освітньою політикою, з іншого — величезне число українських біженців у Центральній Європі, серед яких було особливо багато молоді — ветеранів Дієвої Армії УНР без завершеної освіти та знання місцевих мов, що створювало ризики втрати людського потенціалу. Третя проблема полягала в тому, що, опинившись у дер-

жавах, які поділили території України між собою, українці мали гірші життєві шанси поліпшити своє становище. Для розв'язання цієї гострої соціальної проблеми була запропонована концепція поширення знань через заочну освіту, обґрунтована майбутнім директором відділу економіки і техніки УСІ, колишнім професором київських політехнічного та комерційного інститутів Володимиром Ковалем, який взорувався на американський досвід (Коваль, 1924). Заочна освіта мала ґрунтуватися на новітніх здобутках науки, але при тому бути максимумно орієнтованою на прикладні царини. За рік до статті Ковалю була опублікована інавгураційна лекція Софії Русової «Єдина діяльна школа», прочитана при вступі на посаду лекторки з педагогіки Кам'янець-Подільського державного університету 1919 року.

Говорячи про «національну школу» не лише як школу з національною мовою навчального процесу, але передусім як всеохопну, котра уможлиблює доступ до навчання дітей із різних соціальних верств, на противагу становій освіті, вона формулює принципи обов'язкового навчального мінімуму, який має впливати з поточних суспільних потреб та передбачати безоплатність, а сам процес має бути орієнтований на виховання самостійності й самоконтролю, а не відповідності зовнішньому авторитету. Русова протиставляє «діяльний» і «трудоий» принципи¹, стверджуючи, що діяльність не повинна обмежуватися ручною працею. Остання у певних межах корисна, але діяльний принцип означає також діяльне, а не вербальне засвоєння теоретичного матеріалу (через експерименти та спостереження). Примітно, що вона цитує А. Маршала² у пасажі, який є передчуттям теорії людського капіталу, й одразу ілюструє слушність його теоретичної тези емпіричними даними зі штату Массачусетс, де на той момент діяла система обов'язкової семирічної освіти (в інших штатах була до 4,5 року), і саме він демонстрував найкращі економічні показники на федеральному рівні, а витрати на шкільництво компенсувалися високою продуктивністю. Назагал вона теж вважає досвід США чи не найбільш успішним на той момент (Русова, 1923: сс. 4, 8–9, 11, 13–14 16–17). Хоча Русова говорить переважно про початкову та середню освіту, вона заторкує стратегічні питання організації освіти загалом, які широко обговорювалися українськими інтелектуалами на початку 1920-х. Концепції Ковалю та Русової знайшли сприятливий ґрунт в УСІ, і з них виросла стратегія УРУ. Прикладна орієнтація УРУ була також стимулом для Інституту розвивати прикладні дисципліни, які сукупно отримали назву «соціотехніки» — еквівалент соціальних технологій, тобто галузі соціологічного знання, орієнтованої на вивчення емпіричних реалій задля розв'язання соціальних

¹ Це розрізнення принципове для неї, хоча у друці редактори для «зрозумілості» додали слово «трудова» у дужках поруч зі словом «діяльна». Трудоий, мануальний принцип в основу своєї освітньої політики поклали більшовики. Важливо підкреслити, що сприяння у публікації праці здійснив Український громадський комітет у Чехословаччині, яким керував М. Шаповал.

² «Дати народові широку змогу діставати добру освіту є для суспільства найкориснішим приміщенням національного капіталу. Економічна вартість одного промислового генія покриє витрати на школи цілого міста, бо, наприклад, один винахід Бессемера підносить продуктивність Англії більше, аніж сотня тисяч малосвідомих робітників» (цит. за: Русова, 1923: с. 8).

проблем. У розумінні М. Шаповала соціотехніка — це поєднання соціології та політики, застосування соціологічних знань для розв'язання політичних проблем і обґрунтування політичних рішень.

Хоча успішна самоорганізація української еміграції мала наслідком утворення цілої мережі вітчизняних вищих шкіл у Чехословаччині (педагогічного інституту, вільного університету, господарської академії), УРУ був унікальним проектом, тому що, на відміну від згаданих закладів, він був спрямований на допомогу в перекваліфікації, отриманні заочної освіти чи підвищенні кваліфікації, що було тоді новацією. Під час візиту М. Шаповала до США на початку квітня 1927-го питання про утворення такого закладу було обговорено з активістами української діаспори, й уже 18 квітня у Скрентоні був утворений перший допоміжний комітет. Програмна стаття-заклик про проєкт була опублікована 30 квітня в «Українській громаді» й швидко передрукована іншими українськими виданнями на двох континентах – у Північній Америці та Європі. Як наслідок у наступні місяці допоміжні комітети утворилися у США, Канаді, Франції, Бельгії, Чехословаччині, Україні (у тій частині, що була у складі Польщі). Сукупно – 24 комітети, із яких станом на грудень 10 перерахували кошти на потреби УРУ. Комітети також поширювали інформацію про проєкт, розповсюдили понад 3000 анкет та оголошень про навчання або пожертви. З поверненням М. Шаповала до Європи 1–6 липня 1927 року в УСІ утворили організаційний комітет УРУ, який мав здійснювати загальну координацію підготовчої роботи. До осені зголошення на навчання надіслали заявники зі США, Канади, Франції, Бельгії, Румунії, Польщі, Бразилії, Аргентини, Чехословаччини й навіть підмандатної Палестини.

Всього лише за 5 місяців була проведена глобальна, у буквальному сенсі, робота, яка пов'язала Старий та Новий Світи у справі організації освіти українців у дуже інноваційний спосіб. Уже з кінця жовтня УРУ розпочав надсилання навчальних матеріалів. На жаль, немає відомостей про те, скільки студентів стартували у 1927/1928 навчальному році, але наступного року їх було понад 600, причому, попри широку географію заявників, більшість були з українських терен (30% в еміграції і 70% з українських земель за винятком підрадянської України). Абсолютна більшість слухачів УРУ перебували не в Чехословаччині, що робило УРУ першим українським закладом, який практикував дистанційну і, до того ж, глобальну українську освіту (Звіт з діяльності, 1929: 26–29). У липні 1928 року УСІ відрядив дійсного члена Микиту Мандрику та наукового співробітника Б. Залевського до Канади, де вони взяли на себе координацію УРУ в Північній Америці та розширення мережі там (Звіт з діяльності, 1928: с. 45).

Навчання було платним, але за певних умов дирекція УРУ могла призначити знижку чи звільнити від оплати. Директором УРУ спершу був М. Шаповал, але через значне адміністративне навантаження у 1928/1929 навчальному році його замінив Никифор Григоріїв. Окрім них до складу дирекції УРУ входило ще 5 інших членів УСІ та ще четверо технічних співробітників. Понад 30 викладачів із числа членів УСІ були залучені до роботи університету. Кураторія Інституту здійснювала також нагляд над УРУ. На старті УРУ пропонував три «курси

наук» (по-сучасному, освітні програми): українознавство, науки про суспільство, сучасні проблеми. Наступного року «сучасні проблеми» були трансформовані у курс «сучасна політика». Вони були об'єднані у «факультет суспільних наук». Заявники самі обирали курс, кожен передбачав низку дисциплін, лекції та завдання до яких розсилали поштою. Виконані завдання студент надсилав для перевірки й отримував зворотний зв'язок. Для малозабезпечених практикувалося утворення гуртків, коли один комплект лекцій надсилали не індивідуально, а групі слухачів, але завдання ті виконували окремо. Інституційним осередком для утворення таких гуртків УРУ рекомендувала використовувати філії «Просвіти» чи інших українських культурних товариств, що були поблизу. На нерегулярних засадах видавався «Вістник У.Р.У.» в якому публікувалися відповіді на поширені запитання студентів й інша організаційна інформація. Десятеро представників УРУ як контактні особи діяли в семи країнах на трьох континентах (Вістник, 1927: с. 19).

Соціологічний курс УРУ включав 9 дисциплін: «Устрій суспільства (соціальна аналітика)» (про соціальну структуру), «Діяльність суспільства» (економічні, політичні, культурні процеси, включно із соціальними конфліктами, війнами та революціями), «Походження і розвиток суспільства» (про соціальну антропологію), «Основи політики» (про соціологію політики), «Охорона народного здоров'я», «Основи суспільного виховання» (про соціологію освіти, соціалізацію), «Суспільний контроль», «Теорія оборони нації», «Історія соціологічних теорій» (Вістник, 1927: сс. 3–8, 15–17). Але соціологічну тематику включали й до інших курсів наук. Завдяки УРУ і постав перший вітчизняний підручник¹ із соціології, який виріс із курсу лекцій, який читав для студентів Микита Шаповал (див.: Шаповал, 1932: с. 170).

Окрім цих «курсів наук» діяли «окремі курси», на які припадало 6% студентів (найбільше на «Французьку мову» та курс «Як вчити дітей по українському» (про знання української мови), які викладала С. Русова) (Звіт з діяльності, 1928: с. 39). Згодом, окрім французької та української, викладали також англійську. Модель УРУ була використана для утворення у 1932 році Українського технічно-господарського інституту (УТГІ) за умов, коли значне скорочення фінансування УГА обмежувало можливості стаціонарної освіти (Goldelman, 1968: pp. 9–10). У цьому інституті також викладалася «соціологія з націологією» та працювали співробітники УСІ С. Бородаєвський та С. Гольдельман (УТГІ, 1932: с. 5). На відміну від УРУ, цей заклад був радше політехнічним і фактично перебрав на себе функції УРУ. Цей же досвід УРУ був використаний С. Гольдельманом після його репатріації до Палестини при утворенні 1940 року Інституту сіоністської освіти саме як заочного, дистанційного закладу (Vykovsky, 1976: p. 9).

Спершу планувалося відкриття «навчального відділу» при УСІ — Вищої школи суспільних наук, що передбачала дворічний курс, який охоплював соціологію, українознавство «на соціологічних засадах» та сучасну політику. Керува-

¹ Завдання зі створення такого підручника було поставлене Інститутом у 1929 році (Звіт з діяльності, 1929: с. 44). І, як бачимо, було досить швидко виконане.

ти ним мала професорська рада з числа співробітників УСІ¹, а УРУ мав бути заочним і «приспосованим» для робітничих кіл. Але фактично УРУ виявився більш успішним проектом за Вищу школу.

Про те, що УСІ мав авторитет серед української молоді Чехословаччини, свідчить також інтенсивне листування між М. Шаповалом та іншими членами УСІ зі студентськими лідерами та організаціями; в листах останні часто звертаються із запитом прокоментувати те чи те питання, подати статтю для публікації², висловлюють подяки за різні ініціативи. На відміну від радянської практики розведення науки (дослідницьких інститутів) та навчання (інститутів/університетів), УСІ був дуже інтегрованим у навчальні процеси на різних рівнях, попри відсутність офіційної афіліації, і працював над розбудовою діалогу з молодіжними організаціями через їхніх лідерів. Стимулом до цього було те, що середнє і старше покоління українського екзилу було виразно політично сегментованим (уенерівці, гетьманці, есери тощо). І молодь лишалася об'єктом конкуренції за вплив з боку різних політичних течій.

Діалог із молодіжним сегментом громадянського суспільства мав і ресурсне значення — він робив Інститут видимим і привабливим для молоді, яка виступала часом і вагомою ресурсною опорою для нього, купуючи літературу чи записуючись на платні лекції, які безперерійно тривали до 1936 року, незважаючи на всі інші організаційні труднощі. Своєю чергою, УСІ фінансово підтримував студентство непрямыми заходами. Згаданий авторитет був наслідком стратегічної орієнтації УСІ на молодь і прагнення тримати безперерійний контакт із нею як важливим агентом громадського життя, яким УСІ вважав і себе.

Висновки

Дослідження революційного досвіду, розвиток міжнародних контактів (навіть план франкомовного видання), деякі управлінські стратегії (розвиток контактів із діаспорою у США) — УСІ М. Шаповала виразно спирався на заготовки та досвід УСІ під керівництвом М. Грушевського, але зміг розгорнути діяльність у суттєво більшому масштабі. Український соціологічний інститут був драматично перерваною, але яскравою сторінкою в історії української соціології. Пропонований тут огляд не претендує на вичерпність, великий масив архівних матеріалів ще чекає на подальше узагальнення, багато побічних сюжетів ще потребують висвітлення. Але з уже представленого я би хотів зазначити, чим вивчення діяльності УСІ могло би придатися сучасній соціології.

¹ ЦДАВО, Фонд 3793, Опис 1, Справа 86, Аркуші 1–2.

² У середині 1920-х, коли на хвилі українізації й важких викликів життя на чужині серед частини біженців поширилися думки про можливість «рееміграції» до підрадянської України, М. Шаповал був гучним опонентом цієї ідеї, застерігаючи від небезпеки купитися на обіцянки більшовиків. Його публічна лекція «Боротьба чи рееміграція?» у Подєбрадах, викликала значний резонанс, і Центральний союз українського студентства, що видавав «Студентський вісник», звернувся з проханням її опублікувати (ЦДАВО, Фонд 3793, Опис 1, Справа 37, Аркуш 9). На анкету про відносини поколінь в українському суспільстві (проблема «батьки» й «діти») цього ж видання відповідав, зокрема, Л. Білецький (Білецький, 1925).

«Сильна програма» — діалог із громадянським суспільством

Соціологія в Україні останніми десятиліттями намагається належно самоорганізуватися і знайти своє місце в суспільстві, адже відведене їй місце не влаштовує всю спільноту. Відродившись у пізньорадянську добу з ласки компартії як обслуговувальна дисципліна, вона на довгий час засвоїла в як професійний стандарт модель не суб'єктності, а обслуговування, звідки у суспільстві проросло чимало малоприємних стереотипів щодо цієї науки. Соціологія балансувала між академічною закритістю та ринковою (а з нею і політичною) кон'юнктурою. Покоління молодих соціологів сприймало це балансування дуже болісно: «Чи існує спосіб у який соціологи могли б заявити про себе інакше? По-перше, як інтелектуали, а отже, носії наукового авторитету, що було б хорошим аргументом у публічній дискусії. По-друге, як сильні посередники між багатьма учасниками суспільного процесу. Чи можлива подібна позиція взагалі?» (Фітісова, Дейнека, 2015: сс. 7–8). І вони відповідають, що таку позицію забезпечує think tank. Лише після Євромайдану, коли бурхливий розвиток громадянського суспільства суттєво посилив публічну та експертну присутність аналітичних центрів, це здалося гарною противагою як кон'юнктурній моделі професійної самореалізації, так і академічній закритості. Здалося, що ось громадянський сектор зможе урівноважити комерційний та «схоластичний» (академія + університети). Власне, майже через сто років після своєї дисциплінарної інституціалізації українська соціологія віднайшла модель, альтернативну тій, що була закладена за часів її радянського «відродження». І ця сама модель була засадничою для УСІ як «приватної наукової установи» — не зовсім академічної і зовсім не комерційної. Сам юридичний формат існування цього інституту, як показано вище, був доволі інноваційним для тої епохи. Але понад те, незважаючи на досить малосприятливі обставини, УСІ зміг доволі ефективно вписати себе в мережу українського громадянського суспільства, яке вже тоді глобалізувалося (приклад з УРУ є повчальним і яскравим). Ось ця «сильна програма» соціології, яку колеги ніби перевідкрили після Євромайдану, була вшита в історію становлення дисципліни від самого початку. Той досвід, який активні члени Інституту відпрацювали у його межах, дуже придався для самоорганізації українців у подальшому. Достатньо згадати, що дійсні члени Інституту Микита Мандрика та Леонід Білецький відіграли вагомий роль у створенні та розвитку Комітету українців Канади (нині — Конгрес українців Канади), що лишається одним із організаційно найпотужніших осередків світового українства, а «права рука» М. Шаповала в УСІ Никифор Григорій в 1949 році став першим очільником української редакції «Голосу Америки», що відіграла важливу роль у контрзаходах супроти радянської пропаганди впродовж десятиліть і досі лишається важливим ЗМІ (Сухобокова, 2020: сс. 16–17).

Саме такої «сильної позиції» для дисципліни і прагнуть автори згаданої програмної статті. УСІ першим в історії української соціології апробував цю роль. Ось ця контррадянська модель поступу сучасної соціології, попри часову віддаленість, значно ближча до траєкторії УСІ, ніж до української пострадянської соціології кінця ХХ століття. Тож, незважаючи на драматичну долю укра-

їнської соціології (як частини усього українського) упродовж ХХ століття, у власному минулому ми можемо знайти належні зразки та переосмислити цей досвід.

«Потенційна класика» та пошук теоретичних інсайтів

Ставлення до власної традиції у соціології в Україні найчастіше можна описати словосполученням «ушанувати, а не студіювати». Звісно, це не є суто українська проблема, як показала дискусія між П. Штомпкою та М. Буравим щодо локальних соціологій, це проблема периферійних традицій, які розвивалися в тіні глобальних центрів науки і, часто, «перерваних традицій», які внаслідок політичних та ідеологічних перепон не могли мирно розвиватися та давати початки науковим школам (про дискусію див.: Штомпка, 2012; Burawoy, 2010).

Парадоксально, але сьогодні Сергій Подолинський є більш знаним за кордоном¹, ніж в Україні, хоча це частина нашої інтелектуальної історії, і рівень цінності його спадку для середовища УСІ був значно вищим за рівень обізнаності про цей спадок українських соціологів-сучасників.

Свого часу чи не найвпливовіший економіст зі Східної Європи, М. Туган-Барановський слабо може бути вписаний у сучасну мейнстрімну економіку², в якій домінує неокласична теорія. А ось погляд на нього саме як на соціолога може бути цікавим. І тим паче примітно, що у вітчизняній монографії, яка містила аналіз праць Ніколая Кондратьєва, навіть не було згадано, що останній перебував під сильним впливом теоретичних поглядів М. Туган-Барановського (Казаков, 2022).

Я називаю це «потенційною класикою» — сукупність ідей, концепцій та підходів, що історично відіграли значущу роль у становленні соціології (або іншої галузі знань), але потому або не увійшли, або були витіснені з корпусу «кано́нічних» текстів, або в кращому разі стали підручковою згадкою, але не стали частиною діалогічного теоретичного дискурсу. Часто ці причини лежать поза межами наукових контекстів і зумовлюються політичними чи іншими чинниками, які проріджують поле науки відповідно до деякого стандарту.

На «витіснену класику» не посилаються, її не згадують, «потенційна» — обмежується хіба історіографічними згадками. Діалогічність класики означає, що ми посилаємося на певні тексти чи ідеї у зв'язку з обговоренням поточних концептуальних та емпіричних проблем. І це посилення є значущим для формування нашої системи аргументів у контексті саме сучасної теми/проблеми. Таке посилення в українській соціології відбувається хіба щодо авторів не пізніше кінця ХХ століття. Реконструкція потенційної класики робила б «запас знання» більш множинним і збільшувала б арсенал концептів та підходів, що, своєю чергою, відповідало би логіці епістемологічної проліферації. Така проліферація могла би слугувати додатковим джерелом концептуального розвитку для сучасної соціології в Україні. А могла б і не слугувати. У будь-якому разі, робота

¹ Де його розглядають як предтечу еко-економіки (Martinez Alier, 1992: p. 39). Примітно, що дослідник спадщини С. Подолинського Жоан Мартинес Альєр став нещодавнім (2023) лавреатом Премії Гольберга — цієї «Нобелівської премії of the rest».

² Хоча й ця теза може бути проблематизована. Французький економіст і соціолог Філіп Адер та українська економістка Оксана Неживенко аргументували, що його теорія бізнес-циклів може бути корисною для неокласичної економіки (Adair, Nezhyvenko, 2021).

у цьому напрямку, якщо б і не принесла великих вигод, то в жодному разі не зашкодила б. Відсутність шкоди й імовірність вигоди — ключові аргументи, чому це варто робити.

Орієнтиром для такої проліферації могла би бути, зокрема, діяльність УСІ, яка би повернула потенційній класиці згадану діалогічність.

Не йдеться про те, щоб замінити панівний канон, радше варто розширити множину вибору, а також допомогти українській соціології отримати нове дзеркало для рефлексійності в умовах, коли декомунізація/деколонізація самого способу постановки питань стають значущими для наукової спільноти. Інші національні традиції проходили цей шлях. Добра ілюстрація — Франція, де лише у другій половині ХХ століття час, коли динаміку світовій соціології задавали США, стараннями Реймона Арона був повернений інтерес до спадщини Алексиса де Токвіля, якого почали розглядати не просто як поточного публіциста епохи, а як соціолога політики (Арон, 2004: сс. 135–166).

Деколонізація соціології

М. Шаповал та його осередок в УСІ були одними з перших (разом із економістом Михайлом Волобуєвим, що працював в УСРР і згодом був репресованим за концепт «колонії європейського типу»), хто сформулював теорію колоніальної залежності щодо України. Досвід застосування постколоніальної теорії в соціальних науках і гуманітаристиці присутній в сучасній Україні — це стосується політології (М. Рябчук), літературознавства та культурології. Були спроби аналізу імперської залежності у термінах *path dependence* у соціології та поєднанні феміністичної та постколоніальної теорій (Горбачик, Куценко, 2014; Рябчук, 2003; Молоціян, Шелухін, 2021). Але рідко звертали увагу, що постколоніальна теорія власне у соціології має питома українські корені, й ніколи не формулювалося повноцінно питання про можливість переосмислення й доцільність інтеграції цього спадку у сучасні дискусії. Саме співробітники УСІ були одними з перших, хто почав аналізувати відносини у Східній Європі загалом і в Україні зокрема у термінах колоніальної залежності. І це відбулося на добрі пів століття раніше за офіційне академічне народження постколоніальної теорії на Заході. Попри скепсис щодо придатності постколоніалізму в соціології, який часто походить від митрополій і привілейованих груп, тема деколонізації соціологічної теорії лишається вагомим орієнтиром сучасних дискусій у соціології (Patel, 2010). Але ці глобальні дискусії хибують на схематичне протиставлення Півночі/Півдня, ігноруючи цим монолітним поглядом внутрішню розмаїтість досвідів властиво самої так званої Півночі.

Якщо говорити конкретно про Україну, то ми багато дискутуємо про декомунізацію/деколонізацію вулиць і пам'ятників, але нечасто порушуємо питання про необхідність декомунізації/деколонізації соціології в Україні, яка поставала наприкінці ХХ століття з радянської моделі наукової діяльності. Досвід теоретизування та організації роботи УСІ міг би дуже придатися для такої цілі. Оскільки проявив би альтернативну щодо радянської модель наукової творчості та діяльності. Концептуалізація цього досвіду могла би прислужитися внеску української соціології у світові дискусії про деколонізацію в науці.

ДОДАТКИ

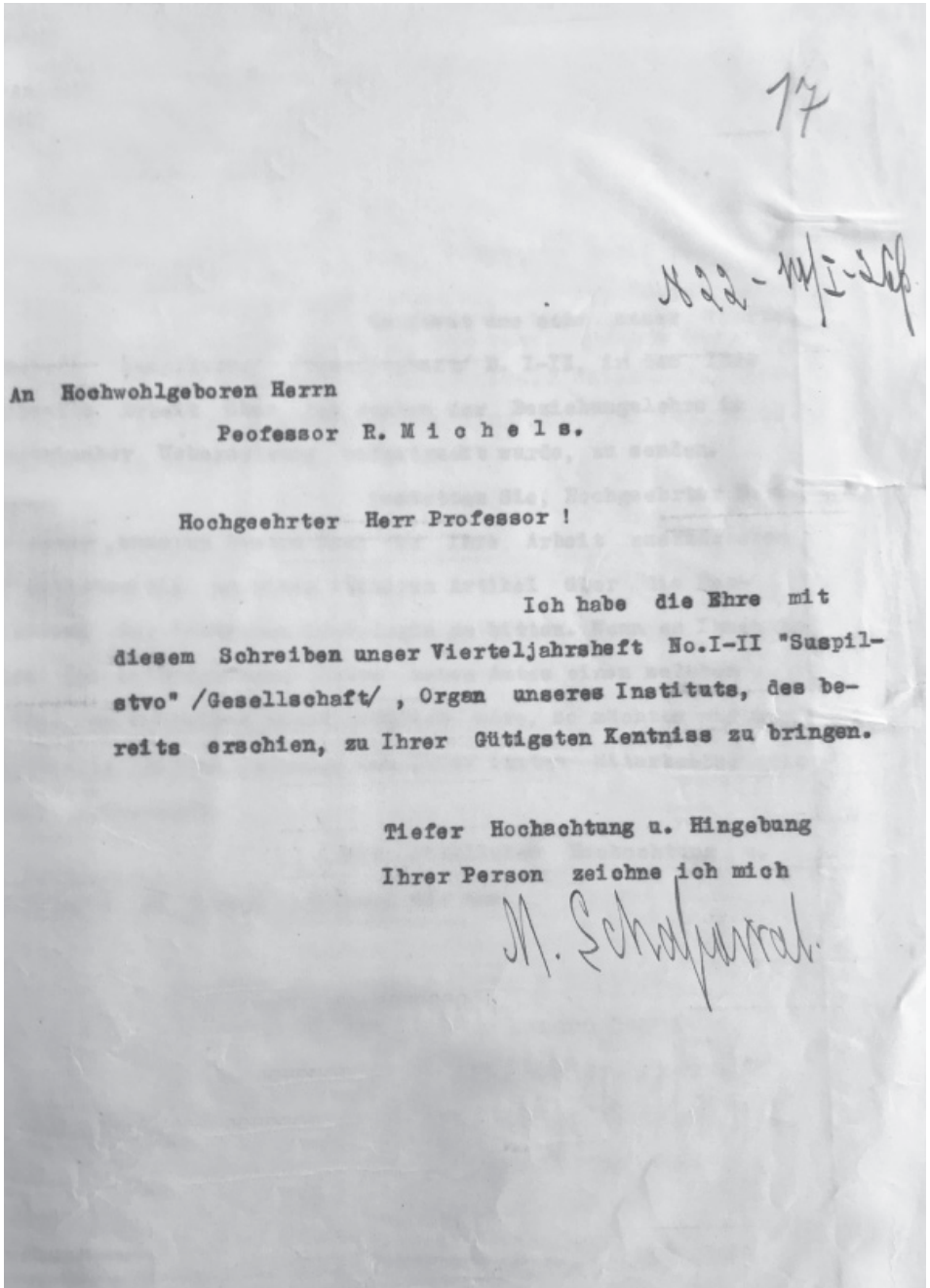

Рис. 1. Лист Микити Шаповала до Роберта Міхельса від 14 січня 1926 року з повідомленням про вихід збірника «Суспільство», з яким Р. Міхельс співпрацював. ЦДАВО, Фонд 3793, Оп. №1, Справа 37, Аркуш 17.

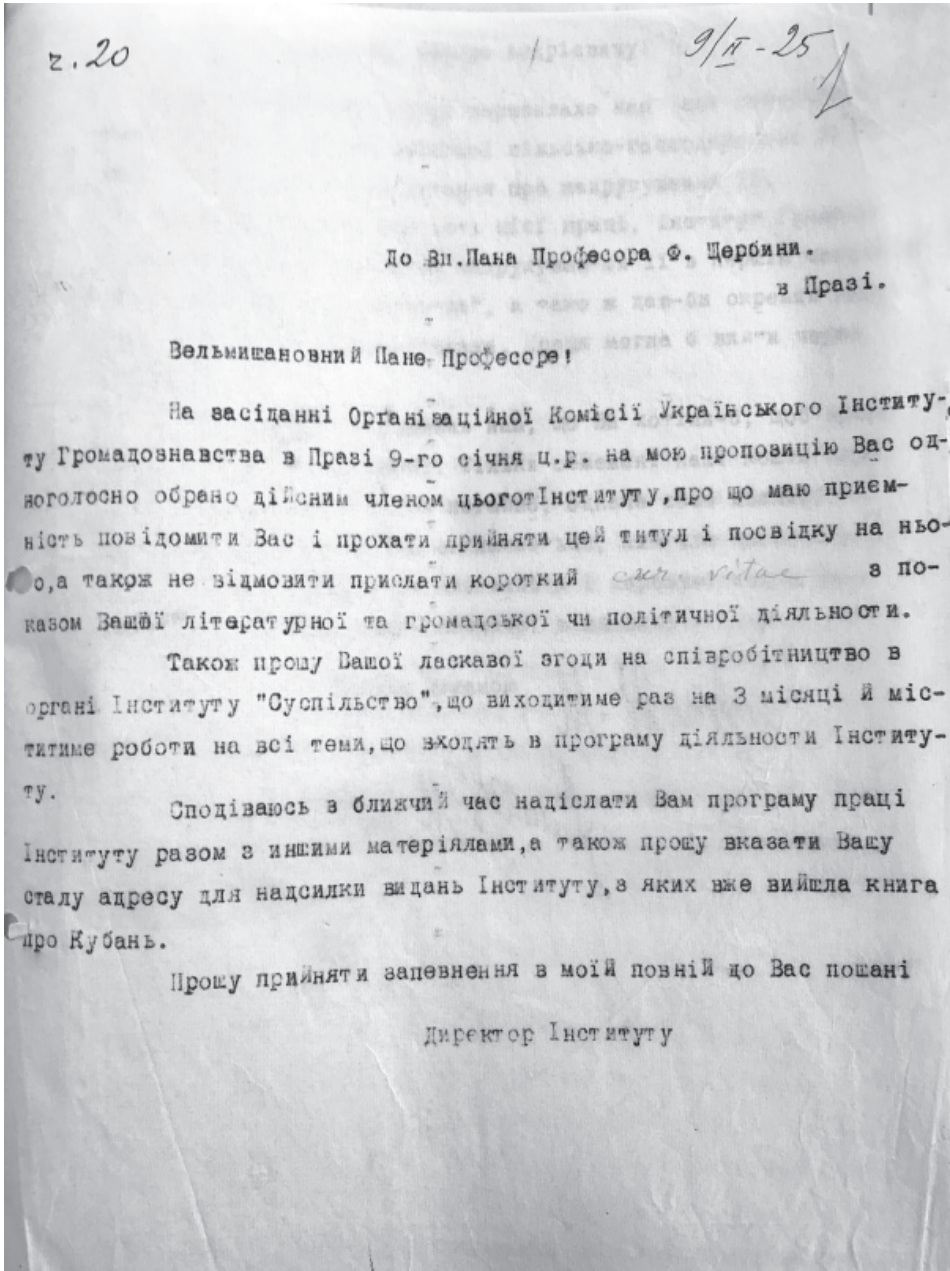

Рис. 2. Лист Дирекції УСІ від 2 лютого 1925 року до українського соціолога, економіста, демографа та соціального антрополога Федора Щербини з нагоди обрання його дійсним членом Інституту (ЦДАВО, Фонд 3793, Оп. № 1, Справа 290, Аркуш 1). Ф. Щербина отримав широке визнання як фахівець із статистики у дореволюційний період, залишив низку цікавих праць про господарчі практики в Центральній Азії. У межах роботи УСІ проф. Щербина завершив роботу над курсом з історії статистики, що був доповненням до його раніше виданого курсу лекцій зі статистики, а також досліджував роль ідеології у статистичній методології.

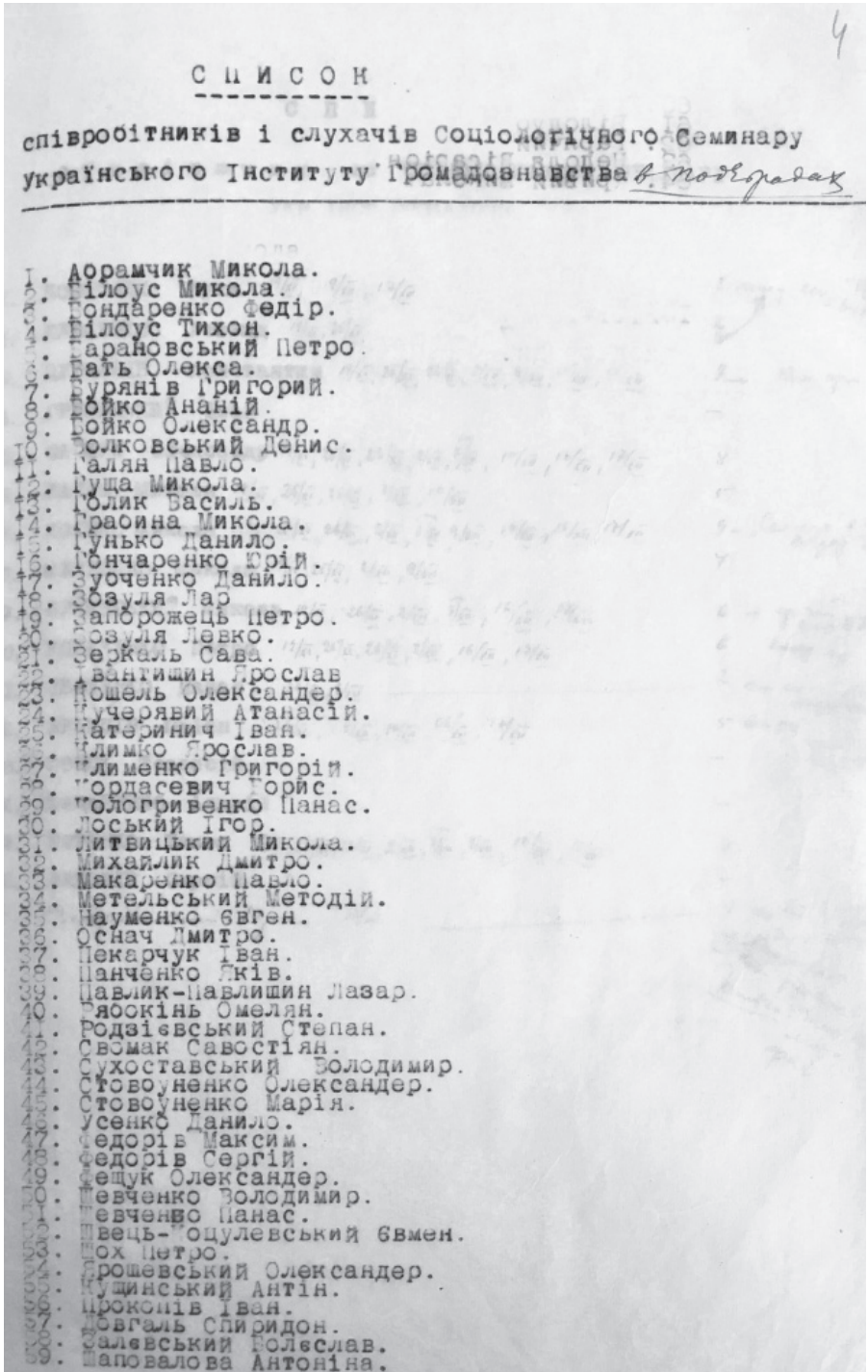

Рис. 3. Фрагмент списку учасників (загалом — 64 особи) соціологічного семінару УСІ при Українській Господарській Академії у Подєбрадах на 13 березня 1927 року (ЦДАВО, Фонд 3793, Оп. № 1, Справа 88, Аркуш 4).

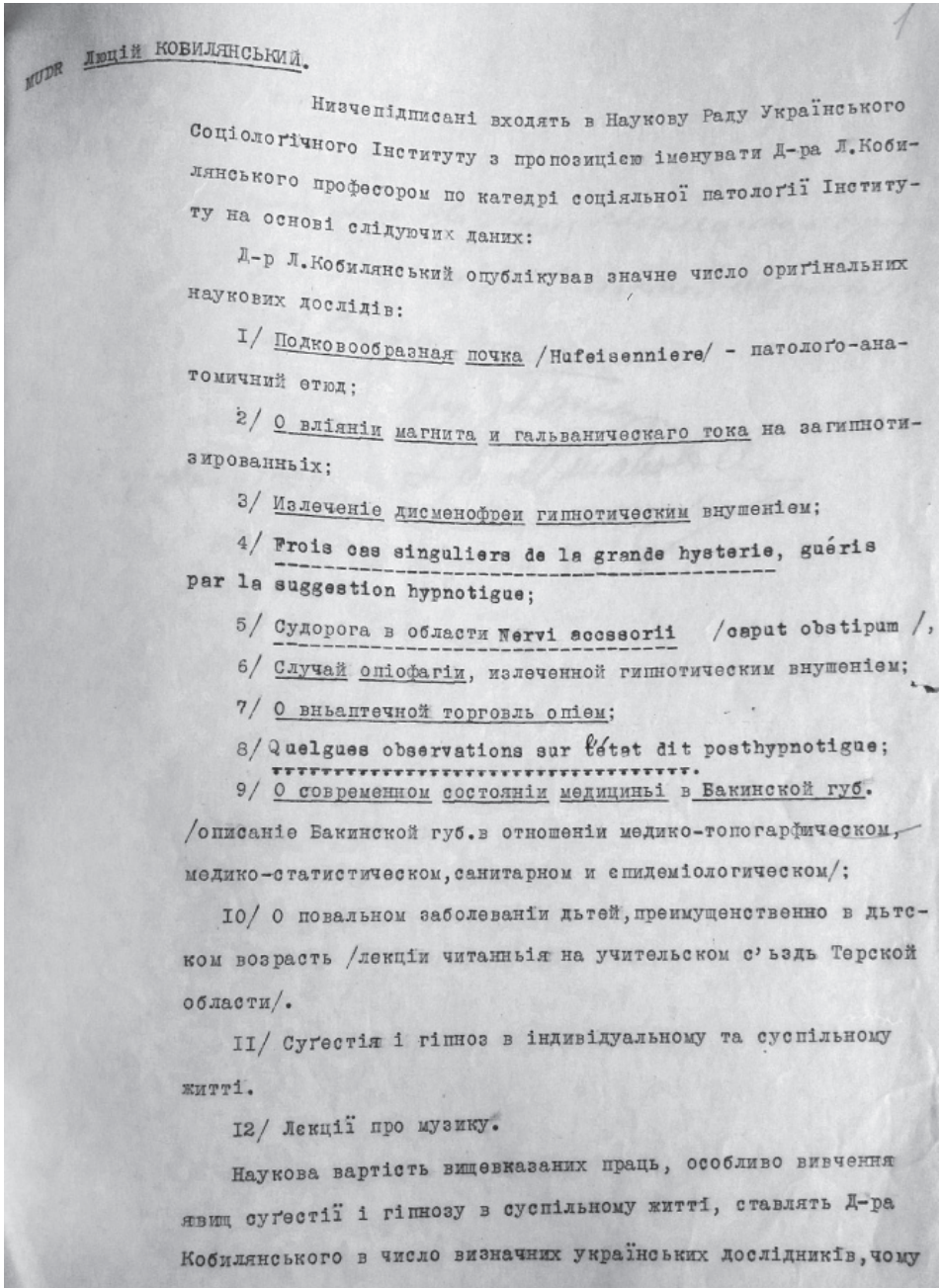

Рис. 4. Список праць з обґрунтування стосовно надання професури із «соціальної патології» Люцію Кобилянському від 10 грудня 1929 року. Проф. Кобилянський — фаховий лікар, випускник Київського університету, займався неврологією та вивченням медичних ефектів гіпнозу, друкувався, зокрема, у французьких журналах, під впливом психології мас та «другої Нансійської школи» психоаналізу досліджував соціальну сугестію — навіювання у суспільному житті, на відміну від «нансійців», які фокусувалися на індивідуальному навіюванні (ЦДАВО, Фонд 3793, Оп. № 1, Справа 161, Аркуш 1).

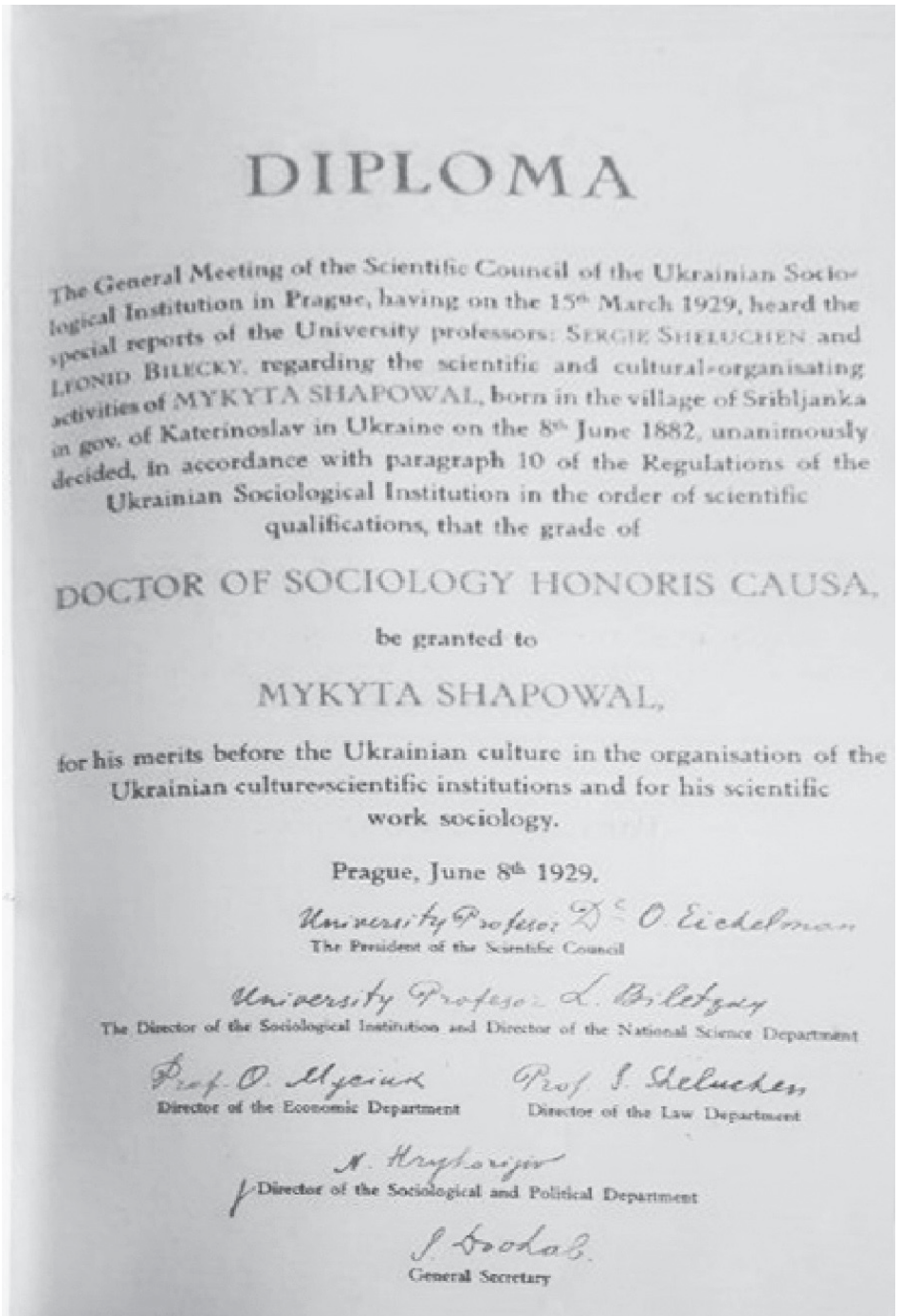

Рис. 5. Диплом доктора соціології Микити Шаповала, виданий на підставі рішення Наукової колегії УСІ від 15 березня 1929 року «за його заслуги перед українською культурою в організації українських культурних та наукових інституцій та його наукову роботу із соціології» (ЦДАВО, Фонд 3793, Оп. № 2, Справа 4, Аркуш 8).

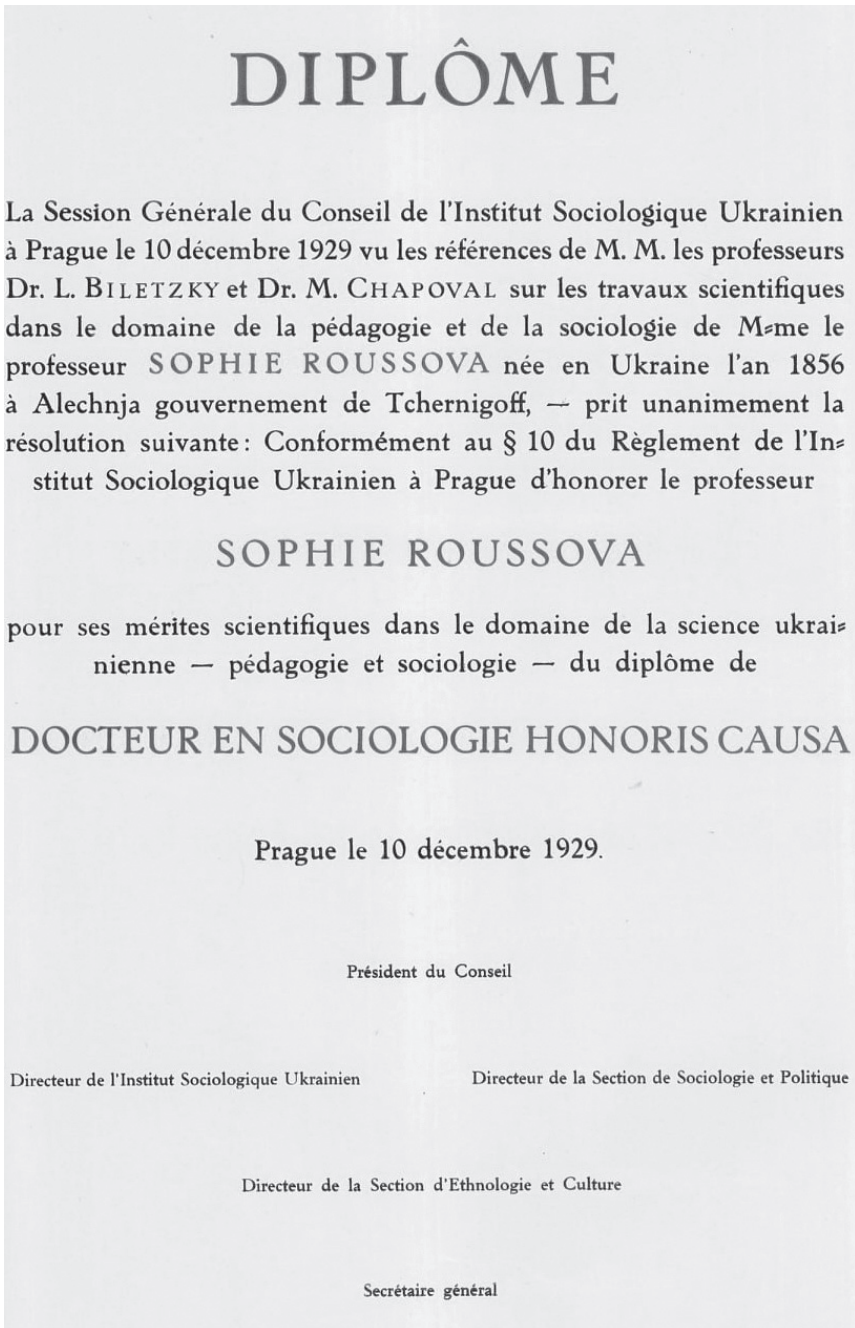

Рис. 6. Копія (без підписів) диплому від 10 грудня 1929 року, виданого Софії Русовій — першій в історії України жінці, що здобула докторат із соціології «за значні заслуги перед українською наукою в царинах педагогіки та соціології» (ЦДАВО. Фонд 3793. Оп. № 2. Справа 4. Аркуш 20). Першою у світі (та у США) жінкою, що в 1897 році отримала докторат із соціології у Чиказькому університеті, була Ені Маклін. У Європі цей процес розпочався пізніше.

Джерела

- Айолло, Г. (1924). *Національна проблема на Сході Європи*. Прага, Берлін: Нова Україна.
- Арон, Р. (2004). *Етапи розвитку соціологічної думки* / Пер. з фр. Г. Філіпчука. Київ: Юніверс.
- Безручко, Л. (1959). Микита Шаповал. В: *Українська Господарська Академія в Ч. С. Р.: 1922-1935* (сс. 69-72). Нью Йорк: УТГІ.
- Білецький, Л. (1925). «Батьки» й «діти». Відповідь на анкету Стд. Вістника. *Студентський вістник*, 3, 21-24.
- Білецький, Л. (1932). Головні напрями української літературно-наукової критики за останні 50 літ. В: *I. sjezd slovanských filologů v Praze. Sekce I. Svazek 2* (ss. 3-8). Praha: Statni tiskárna.
- Блага, А. (1925). Сучасна чеська соціологія. *Суспільство*, I-II, 5-23.
- Богардус, Е. (1927). Зміни соціальної дистанції в людських взаємовідносинах. *Суспільство*, V-VI, 124-128.
- Боряк, Т. (2010). «Празький архів» як інструмент реалізації державної політики пошуку «ворогів народу». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*, 15, 225-237.
- Боряк, Т. (2011). *Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010)*. Ніжин: НДУ ім М.В. Гоголя.
- Боряк, Т. (2014). Український історичний кабінет і феномен Празького архіву. В: *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1-3 липня 2012 р.)* (сс 133-148). Київ: Інститут історії України НАН України.
- Бюлетень Українського історичного кабінету у Празі*. (1932). Випуск 1.
- Бюлетень Українського інституту громадознавства у Празі*. (1926). Прага: УІГ.
- Візе, Л. фон. (1925). Начерк вибудування системи науки про суспільні відносини. *Суспільство*, I-II, 65-71.
- Вістник Українського Робітничого Університету*. (1927). Прага: УСІ.
- Витанович, І. (1967). Аграрна політика українських урядів. *Український історик*, 3-4(15-16), 5-60.
- Горбачик, О. (2005). Перевірка валідності шкали Богардуса для вимірювання міжнаціональної толерантності в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 46, 18-22.
- Горбачик, А., Куценко, О. (2014). Постимперские регионы и ассоциированная зависимость развития Восточной Европы. *Мир России*, 23(1), 60-86.
- Грушевський, М. (1921). *Початки громадянства: генетична соціологія*. Відень: УСІ.
- Грушевський, М. (1970а). Лист до Т. Починка від 18.IX.1923 року. *Український історик*, VII, 1-3(25-27), 171-172.
- Грушевський, М. (1970b). В ім'я української культури і українського імені. До всіх вірних дітей України за океаном Український соціологічний інститут звертається з горячим прошенням помочі. *Український історик*, VII, 1-3(25-27), 173-175.
- Грушевський, М. (1977). Листи до Е. Фариняка (1923) / Упор.: М. Антонович. *Український історик*, 1-3(53-54), 118-131.
- Грушевський, М. (1997а). Лист до Олександра Олеся від 25.12.1922 року. В: *Листування Михайла Грушевського* / Упор.: Г. Бурлака; за ред. Л. Винара (т. 1, сс. 241-243). Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто: УІТ, ІЛ ім. Т. Шевченка НАНУ.
- Грушевський, М. (1997b). Лист до Олександра Олеся від 23.01.1923 року. В: *Листування Михайла Грушевського* / Упор.: Г. Бурлака; за ред. Л. Винара (т. 1, с. 244). Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто: УІТ, ІЛ ім. Т. Шевченка НАНУ.
- Грушевський, М. (1997с). Лист до Олександра Олеся від 6.08.1923 року. В: *Листування Михайла Грушевського* / Упор.: Г. Бурлака; за ред. Л. Винара (т. 1, сс. 254-255). Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто: УІТ, ІЛ ім. Т. Шевченка НАНУ.
- Грушевський, М. (1997d). Лист до Олександра Олеся від 29.09.1923 року. В: *Листування Михайла Грушевського* / Упор.: Г. Бурлака; за ред. Л. Винара (т. 1, сс. 257-258). Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто: УІТ, ІЛ ім. Т. Шевченка НАНУ.
- Грушевський, М. (1997е). Лист до Олександра Олеся від 7.11.1923 року. В: *Листування*

Михайла Грушевського (т. 1, сс. 259-260) / Упор.: Г. Бурлака; за ред. Л. Винара. Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто: УТГ, ІЛ ім. Т. Шевченка НАНУ.

Грушевський, М. (1992). *З історії релігійної думки на Україні*. Київ: Освіта.

Грушевський, М. (2002). Чи не спроможемось? В: М. Грушевський, *Твори у 50-х томах* (т. 2, сс. 347-352). Львів: Світ.

Грімстед, П. (2005). «*Празькі архіви*» у Києві та Москві: повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки / Пер. з англ.: Т. Боряк. Київ: Державний комітет архівів України, УНІ Гарвардського університету.

Джус, О. (2002). *Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції*. Івано-Франківськ: Плай.

Дорошенко, Д. (1969). *Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920)* / 2-ге вид. Мюнхен: Українське видавництво.

Драгоманов, М. (1937). *Вибрані твори*. Том 1. Прага: УСІ.

Животко, А. (1940). *Десять років Українського історичного кабінету*. Прага: Ministerstvo vnitra.

Ельльвуд, Ч. (1926). Група та суспільство. *Суспільство*, III-IV, 64-65.

Звіт з діяльності Інституту і його установ (квітень 1926-1928 листопад). (1928). Прага: УІГ.

Звіт з діяльності Українського соціологічного інституту і його установ (листопад 1928-липень 1929). (1929). Прага: УСІ.

З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток / Упор.: М. Грушевський. (1922). Відень: УСІ.

Казаков, В. (2022). «Загальна методологія» досліджень суспільства М. Кондратьєва. В: *Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології* / За ред. В. Резніка (сс. 211-246). Київ: Інститут соціології.

Калічак, Ю. (2016). Український історичний кабінет у Празі як осередок формування національної свідомості українців на еміграції. *Молодь і ринок*, 7(138), 60-64.

Каневська, І. (2018). Ольгерд Іполит Бочковський — нарис біографії. В: О.І. Бочковський, *Вибрані праці та документи* / Упор.: О. Гнатюк, М. Чех (т. 1, сс. 11-98). Київ: Україна модерна, Дух і літера.

Ковалевський, М. (1960). *При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії* / Упор.: М. Ковалевська. Інсбрук, Мюнхен: Biblos.

Коваль, В. (1924). Заочна освіта. *Літопис політики, письменства й мистецтва*, 7, 105-107.

Липинський, В. (1996). Лист до С. Шелухіна від 16.IX.1922 року. В: В. Липинський, *З епістолярної спадщини: листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна* / Упор.: Т. Осташко, Ю. Терещенко (сс. 133-134). Київ: Інститут історії України НАНУ, ФРІД.

Липинський, В. (1996). Лист до Р. Метика від 29.XII.1930 року. В: В. Липинський, *З епістолярної спадщини: листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна* / Упор.: Т. Осташко, Ю. Терещенко (сс. 40-42). Київ: Інститут історії України НАНУ, ФРІД.

Майстренко, І. (1985). *Історія мого покоління: спогади учасника революційних подій в Україні*. Едмонтон: КІУС.

Мартос, Б. (1966). М.С. Грушевський, яким я його знав. *Український історик*, 1-2(9-10), 73-81.

Мірний, І. (1934). *Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова: 1923-1933. Історія інституту*. Прага: УВПІ.

Міхельс, Р. (1926). Соціологія в Італії. *Суспільство*, III-IV, 85-108.

Молоціян, А., Шелухін, В. (2021). Гендерний вимір мовної поведінки жінок у різномовних сім'ях і партнерствах. *Політичні дослідження*, 2, 135-149.

Мицюк, О. (1931). *Наукова діяльність політико-економіста М.Ів. Туган-Барановського*. Львів: Діло.

Мицюк, О. (1933). *Український економіст-громадivecь С.А. Подолинський*. Львів: Діло.

Мицюк, О. (1936). *Нариси із соціально-господарської історії Підкарпатської Русі у 2 томах*. Том 1. Прага, Ужгород: Новина.

- Мицюк, О. (1938). *Нариси із соціально-господарської історії Підкарпатської Русі у 2 томах*. Том 2. Прага: Друкарня Грдлічки.
- Наріжний, С. (1942). *Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*. Том 1, Част. 1: *Студії Музею визвольної боротьби України*. Прага: Knihtisk.
- Наш, Гр. (s.a.). *Мораль (природа, зміст, історія та норми її)*. Прага, Львів, Ляйпціг: Вільна спілка.
- Омельченкова, М. (1927). *Шкільництво на Кубані*. Прага.
- Регулямин Українського Інституту громадознавства про порядок наукових кваліфікацій. (1928). В: *Звіт з діяльності Інституту і його установ (квітень 1926 — листопад 1928)* (с. ІІ-І2). Прага: УІГ.
- Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України. Кн. 2: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (2012). В: *Реєстр розсекречених таємних фондів України: міжархівний довідник*. Том 1 / Упор.: Н. Григорчук, С. Зворський, Н. Маковська. Київ: Укрдержархів, ЦДАВО, Укр. наук.-дослд. ін.-т архів. справи та документознавства.
- Ріпецький, С. (1976). Український соціологічний інститут у Відні та Український інститут громадознавства у Празі. В: *Ukrainians in American and Canadian Societies: Contributions to the Sociology of Ethnic Groups* / Ed. by W. Isajw (pp. 293-308). Cambridge, New York: Harvard Ukrainian Research Institute, Ukrainian Center for Social Research.
- Росс, Е. (1926). Підстави індустріального дуалізму. *Суспільство*, III-IV, 23-30.
- Русова, С. (1923). *Єдина діяльна (трудова) школа*. Катеринослав, Ляйпціг: Українське видавництво, УГК в ЧСР.
- Рябчук, М. (2003). *Дві України: реальні межі, віртуальні війни*. Київ: Критика.
- Сербин, Р. (1986). Сергій Андрійович Подолинський (1850-1891): бібліографія. *Український історик*, 3-4(91-92), 136-144.
- Сорокін, П. (1926). Російська соціологія в ХХ ст. *Суспільство*, III-IV, 71-84.
- Сорокін, П. (1927). Огляд найновішої американської соціологічної літератури. *Суспільство*, V-VI, 129-135.
- Старосольський, В. (1922). *Теорія нації*. Відень: УСІ.
- Старосольський, В. (1926). *Суспільство*. *Діло*, 3(10.678), 2.
- Старосольський, В. (1926а). *Суспільство*. *Діло*, 4 (10.679), 2.
- Старосольський, В. (1926б). *Суспільство*. *Діло*, 5 (10.680), 2.
- Судин, Д. (2012). Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 — березень 1920 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 6, 37-50.
- Судин, Д. (2013). Празький період діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920 — січень 1921 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 7, 230-244.
- Сухобокова, О. (2013). Часопис «Нова Україна» у Празі (1922-1928 рр.): до 90 річниці від заснування. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*, 18, 324-337.
- Сухобокова, О. (2020). Український «Голос Америки»: 70 років в ефірі. В: *Sharing America's Story with Ukraine: The Voice of America's Ukrainian Service (1949-2019)* (pp. 12-34). Cleveland: Ukrainian Museum-Archive in Cleveland.
- Тельвак, В. (2008). Чеська грушевськяна першої третини ХХ століття. *Історіографічні дослідження в Україні*, 19, 240-258.
- Туган-Бараноский, М. (1927). *Політична економія (наука про народне господарство): курс популярний*. Прага: УГВФ.
- Український технічно-господарський інститут позаочного навчання в Українській Господарській Академії в ЧСР*. (1932). Подебради: УГА.
- Український громадський видавничий фонд. Каталог*. (1928¹). Прага: УГВФ.

¹ Каталог не містить року, рік реконструйований згодом. У Каталозі анонсований друк книги Івана Шовгеніва «Гідравліка підземних вод», що вийшла друком 1929 року.

- Фітісова, А., Дейнека, А. (2015). Соціологія в будинку з rollster-гейстами. *СВОЄ: всеукраїнський соціологічний часопис*, 4, 4-9.
- Халупний, Е. (1927). Система соціології. *Суспільство*, V-VI, 29-83.
- Христюк, П. (1921). *Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.* Том 3. Відень: УСІ.
- Христюк, П. (1922). *Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 р.р.* Том 4. Відень: УСІ.
- Чепін, С. (1925). Застій родинного побуту в суспільній культурі. *Суспільство*, I-II, 44-50.
- Шаповал, М. (1923). *Шлях визволення: суспільно-політичні нариси*. Прага, Берлін: Нова Україна.
- Шаповал, М. (1925). До питання про організацію українських соціологічних студій. *Суспільство*, I-II, 24-43.
- Шаповал, М. (1927). *Засади української визвольної програми*. Прага: Вільна Спілка.
- Шаповал, М. (1927а). Через десять років (до проблеми суспільної структури України). *Нова Україна*, 10-11, 2-35.
- Шаповал, М. (1928). *Велика революція: з нагоди десятиліття революції на Україні (з циклу лекцій в Америці)*. Прага: Вільна спілка.
- Шаповал, М. (1932). *Система суспільних наук і соціографія*. Прага: УСІ.
- Шаповал, М. (1933). *Соціографія України*. Част. 1: *Соціальна структура України*. Прага: Вільна Спілка.
- Шаповал, М. (1934). *Загальна соціологія*. Част. 1, 2, 3. Прага: Вільна спілка.
- Шаповал, М. (1936). *Суспільна будова*. Прага, Ужгород: УСІ.
- Шаповал, М. (1937). Михайло Драгоманов як ідеолог нової України. В: М. Драгоманов, *Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками* / За ред. П. Богацького (т. 1, сс. 31-55). Прага, Нью-Йорк: Леріографія, УСІ.
- Шаповал, М. (1956). *Схема життєпису (автобіографічний шкід)* / Упор.: С. Зеркаль. Нью-Йорк: УГС.
- Шаповал, М. (1958). *Щоденник (від 22 лютого 1919 до 31 грудня 1924 року)*. Част. 1 / Упор.: С. Зеркаль. Нью-Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала.
- Шаповал, М. (1958а). *Щоденник (від 1 січня 1925 до 22 лютого 1932 року)*. Част. 2 / Упор.: С. Зеркаль. Нью-Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала.
- Шаповал, Ю. (2004). Занурення в темряву: Михайло Грушевський у 1919-1934 роках. *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора* (т. 1, сс. 306-421). Київ: Інститут історії України
- Шевельов, Ю. (2011). Мої зустрічі із Романом Якобсоном. В: Ю. Шевельов, О. Забужко, *Вибране листування на тлі доби (1992-2002)*. З доданими творами, коментарями, причинками до біографії та іншими документами (сс 350-404). Київ: Факт.
- Шелухін, В. (2022). Українська «воєнна соціологія»: 1920-1930-ті роки. 16 листопада 2022 року. Взято з: <https://www.facebook.com/theveryplace.locus/videos/457148559862344>
- Шелухін, С. (1946). *Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року*. Торонто: Вісті Комбатанта.
- Штомпка, П. (2012). Десять тез про статус соціології у нерівному світі / Пер. з англ.: О. Куценко. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Соціологія*, 3, 8-9.
- Adair, P., Nezhvyenko, O. (2021). Tugan-Baranovsky's Business Cycle theory and French Economists: Inspiration and Legacy. *Наукові записки НАУКМА. Економічні науки*, 6(1), 3-7. <https://doi.org/10.18523/2519-4739.2021.6.1.3-7>
- Adair-Toteff, C. (2005). *Sociological Beginnings. The First Conference of the German Society for Sociology*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Bilécký, L. (1932). Головні напрями української літературно-наукової критики за останні 50 літ. В: *I. sjezd slovanských filologů v Praze. Sekce I. Svazek 2* (ss. 3-8). Praha: Statní tiskárna.
- Bykovsky, L. (1976). *Solomon I. Goldelman: Life and Works*. Denver, Jerusalem: UCI.
- Bykovsky, L. (1980). *Solomon I. Goldelman: A Portrait of a Politician and Educator (1886-1974)*. A Chapter in Ukrainian Jewish Relation. New York, Toronto, Muenchen: Ukrainian Historical Association.

- Burawoy, M. (2010). Facing an Unequal World: Challenges for a Global Sociology. In: *Facing an Unequal World: Challenges for a Global Sociology* (pp. 3-27). Taipei: Academia Sinica.
- Chapin, F.S. (1928). The Cultural Lag in the Family. In: F.S. Chapin, *Cultural Change* (pp. 312-329). London, New York: The Century Co.
- Ellwood, C. (1925). *The Psychology of Human Society: An Introduction to Sociological Theory*. Boston: D. Appleton and Company.
- Goldelman, S. (1968). *Jewish National Autonomy in Ukraine (1917-1920)* / Tr. by M. Luchkovich. Chicago: Ukrainian Research and Information Institute.
- Jh. (1932). Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. *Naše řeč*, 16(9), 281-287.
- Le Roy Ladurie, E. (1988). *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate since the Year 1000*. New York: Farrar Straus & Giroux.
- Martinez Alier, J. (1992). Ecological Economics and Concrete Utopias. *Utopian Studies*, 3(1), 39-52.
- Majstrenko, I. (1954). *Borot'bism: A Chapter of the History of Ukrainian Communism* / Trans. by S.N. Luckyj, I.L. Rudnytsky; Ed. by P. Dornan. New York: Research Program of the USSR.
- Mils, C.M, Tropf, C.F. (2020). Sociology, Genetics, and the Coming of Age of Sociogenomics. *Annual Review of Sociology*, 46, 553-581. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-121919-054756>
- Patel, S. (2010). The Imperative and the Challenge of Diversity: Reconstructing Sociological Traditions in an Unequal World. In: *Facing an Unequal World: Challenges for a Global Sociology* (pp. 48-60). Taipei: Academia Sinica.
- Ross, E. (1924). The Case for Industrial Dualism. *The Quarterly Journal of Economics*, 38(3), 384-396.
- Schapowal, M. (1925). Soziologie in der Ukraine. *Kölner Vierteljahreshefte für Sozialwissenschaft*, 1-2, 187-190.
- Stevens, P. (2012). Towards an Ecosociology. *Sociology*, 46(4), 579-595.
- The Private research organization: an interview with Robert D. Calkins. (1964). *Challenge*, 12(5), 18-21.

Отримано 30.11.2023

References

- Adair, P., Nezhyvenko, O. (2021). Tugan-Baranovsky's Business Cycle theory and French Economists: Inspiration and Legacy. *Naukovi zapyski NaUKMA. Ekonomichni nauky*, 6(1), 3-7. <https://doi.org/10.18523/2519-4739.2021.6.1.3-7>
- Adair-Toteff, C. (2005). *Sociological Beginnings. The First Conference of the German Society for Sociology*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Aiollo, H. (1924). *The national problem in Eastern Europe*. [In Ukrainian]. Praha, Berlin: Nova Ukraina. [=Айолло 1924].
- Aron, R. (2004). *Les Étapes de la pensée sociologique*. [In Ukrainian]. Kyiv: Univers. [=Арон 2004].
- Bezruchko, L. (1959). Mykyta Shapoval. [In Ukrainian]. In: *Ukrainian Economic Academy in the CSR: 1922-1935* (pp. 69-72). New York: UTHI. [=Безручко 1959].
- Biletsky, L. (1925). "Fathers" and "children". An answer to questionnaire of the Student Bulletin. [In Ukrainian]. *Student Bulletin*, 3, 21-24. [=Білецький 1925].
- Biléckyj, L. (1932). The main directions in Ukrainian literary critique during the last 50 years. [In Ukrainian]. In: *I. sjezd slovanských filologů v Praze. Sekce I. Svazek 2* (ss. 3-8). Praha: Statni tiskárna. [=Biléckyj 1932].
- Blaħa, A. (1925). Contemporary Czech sociology. [In Ukrainian]. *Suspilstvo*, I-II, 5-23. [=Блаħа 1925].
- Bogardus, E. (1927). Change of social distance in human relationships. [In Ukrainian]. *Suspilstvo*, V-VI, 124-128. [=Богардус 1927].
- Boriak, T. (2010). "Praha archive" as a tool for implementing the state policy of searching for "enemies of the people". [In Ukrainian]. *Scientific Notes of Ostroh Academy National University. Historical sciences*, 15, 225-237. [=Боряк 2010].

Boriak, T. (2011). *Documentary heritage of Ukrainian emigration in Europe: The Prague archive (1945-2010)*. [In Ukrainian]. Nizhyn: Mykola Hohol NSU. [=Боряк 2011].

Boriak, T. (2014). The Ukrainian historical cabinet and phenomenon of the “Praha archive”. [In Ukrainian]. In: *Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: proceedings of the International conference (Munich, Germany, July 1-3 2012)* (pp. 133-148). Kyiv: Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine. [=Боряк 2014].

Bulletin of the Ukrainian historical cabinet in Prague. (1932). Issue 1. [In Ukrainian]. [=Бюлетень УІК 1932].

Bulletin. Ukrainian Sociological Institute in Prague. [In Ukrainian]. (1926). Prague: USI. [=Бюлетень 1926].

Bulletin of the Ukrainian Labor University. (1927). [In Ukrainian]. Praha: USI. [=Вістник 1927].

Bykovsky, L. (1976). *Solomon I. Goldelman: Life and Works*. Denver, Jerusalem: UCI.

Bykovsky, L. (1980). *Solomon I. Goldelman: A Portrait of a Politician and Educator (1886-1974)*. *A Chapter in Ukrainian Jewish Relation*. New York, Toronto, Muenchen: Ukrainian Historical Association.

Burawoy, M. (2010). Facing an Unequal World: Challenges for a Global Sociology. In: *Facing an Unequal World: Challenges for a Global Sociology* (pp. 3-27). Taipei: Academia Sinica.

Chalupný, E. (1927). System of sociology. [In Ukrainian]. *Suspilstvo*, V-VI, 29-83. [=Халупний 1927].

Chapin, F.S. (1925). The cultural lag in the family. [In Ukrainian]. *Suspilstvo*, I-II, 44-50. [=Чепін 1925].

Chapin, F.S. (1928). The Cultural Lag in the Family. In: F.C. Chapin, *Cultural Change* (pp. 312-329). London, New York: The Century Co.

Declassified archival funds of the Central state archives of Ukraine. Book 2: Central State Archive of Higher Authorities and Management of Ukraine. (2012). [In Ukrainian]. In: *Register of Declassified and Secret Funds of Ukraine: Inter-Archival Handbook*. Volume 1. Kyiv: Ukrderzharkhiv, CDAVO, Ukr. Res. Inst. of Archival Affairs and Document Studies. [=Розсекречені архівні фонди 2012].

Doroshenko, D. (1969). *My memories about resent past (1914-1920)*. [In Ukrainian]. 2d Ed. Munich: Ukrainske vydavnytstvo. [=Дорошенко 1969].

Drahomanov, M. (1937). *Collected works*. Volume 1. [In Ukrainian]. Prague: USI. [=Драгоманов 1937].

Dzhus, O. (2002). *Sophia Rusova's Legacy of the émigré period*. [In Ukrainian]. Ivano-Frankivsk: Plai. [=Джус 2002].

Ellwood, C. (1925). *The Psychology of Human Society: An Introduction to Sociological Theory*. Boston: D. Appleton and Company.

Ellwood, Ch. (1926). Groups and society. [In Ukrainian]. *Suspilstvo*, III-IV, 64-65. [=Ельвуд 1926].

Fitisova, A., Deineka, A. (2015). Sociology at home with pollster-ghosts. [In Ukrainian]. *SVOYE: All-Ukrainian Sociological Journal*, 4, 4-9. [=Фітисова, Дейнека 2015].

From the beginnings of Ukrainian socialist movement. Mykhailo Drahomanov and Genève socialist circle. (1922). [In Ukrainian]. Wien: USI. [=3 починів 1922].

Goldelman, S. (1968). *Jewish National Autonomy in Ukraine (1917-1920)* / Tr. by M. Luchkovich. Chicago: Ukrainian Research and Information Institute.

Grimsted, P. (2005). *The “Prague archives” in Kyiv and Moscow: Postwar Retrieval of Émigré Archival Ucrainica*. [In Ukrainian]. Kyiv: SCAU, Ukrainian research institute at Harvard University. [=Грімстед 2005].

Horbachyk, O. (2005). Verification of Bogardus scale validity for measuring of ethnic tolerance in Ukraine. [In Ukrainian]. *Scientific Notes of Kyiv-Mohyla Academy. Sociology*, 15, 225-237. [=Горбачик 2005].

Horbachyk, A., Kutsenko, O. (2014). Post-imperial regions and associative dependence in development of Eastern Europe. [In Russian]. *Mir Rossii*, 23(1), 60-86. [=Горбачик, Куценко 2014].

Hrushevsky, M. (1921). *The Origins of sociality: genetic sociology*. [In Ukrainian]. Wien: USI. [=Грушевський 1921].

- Hrushevsky, M. (1970a). Letter to T. Pochynok (September 18, 1923). [In Ukrainian]. *Ukrainian historian*, VII, 1-3(25-27), 171-172. [=Грушевський 1970a].
- Hrushevsky, M. (1970b). In the name of Ukrainian culture and the Ukrainian identity. To all faithful children of Ukraine across the ocean, the Ukrainian Sociological Institute appeals with a heartfelt request for help. [In Ukrainian]. *Ukrainian historian*, VII, 1-3(25-27), 173-175. [=Грушевський 1970b].
- Hrushevsky, M. (1977). Letter to E. Faryniak (1923). [In Ukrainian]. *Ukrainian historian*, 1-3(53-54), 118-131. [=Грушевський 1977].
- Hrushevsky, M. (1997a). Letter to Olexandr Oles (December 25, 1922). [In Ukrainian]. In: *Collected letters of Mykhailo Hrushevsky* (vol. 1, pp. 241-243). Kyiv, New York, Paris, Lviv, Toronto: UIT, Taras Shevchenko Institute of literature, NAS of Ukraine. [=Грушевський 1997a].
- Hrushevsky, M. (1997b). Letter to Olexandr Oles (January 23, 1923). [In Ukrainian]. In: *Collected letters of Mykhailo Hrushevsky* (vol. 1, pp. 244). Kyiv, New York, Paris, Lviv, Toronto: UIT, Taras Shevchenko Institute of literature NAS of Ukraine. [=Грушевський 1997b].
- Hrushevsky, M. (1997c). Letter to Olexandr Oles (August 6, 1923). [In Ukrainian]. In: *Collected letters of Mykhailo Hrushevsky* (vol. 1, pp. 254-255). Kyiv, New York, Paris, Lviv, Toronto: UIT, Taras Shevchenko Institute of literature NAS of Ukraine. [=Грушевський 1997c].
- Hrushevsky, M. (1997d). Letter to Olexandr Oles (September 29, 1923). [In Ukrainian]. In: *Collected letters of Mykhailo Hrushevsky* (vol. 1, pp. 257-258). Kyiv, New York, Paris, Lviv, Toronto: UIT, Taras Shevchenko Institute of literature NAS of Ukraine. [=Грушевський 1997d].
- Hrushevsky, M. (1997e). Letter to Olexandr Oles (November 7, 1923). [In Ukrainian]. In: *Collected letters of Mykhailo Hrushevsky* (vol. 1, pp. 259-260). Kyiv, New York, Paris, Lviv, Toronto: UIT, Taras Shevchenko Institute of literature NAS of Ukraine. [=Грушевський 1997e].
- Hrushevsky, M. (1992). *From the history of religious thought in Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Osvita. [=Грушевський 1992].
- Hrushevsky, M. (2002). Are we not capable? [In Ukrainian]. In: M. Hrushevsky, *Collected works in 50 Volumes* (vol. 2, pp. 347-352). Lviv: Svit. [=Грушевський 2002].
- Jh. (1932). Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. *Naše řeč*, 16(9), 281-287.
- Kazakov, V. (2022) "General Methodology" of N. Kondratiev's societal research. [In Ukrainian]. In: *Historical and Theoretical Analysis of Research Programs in Sociology* (pp. 211-246). Kyiv: Institute of sociology, NAS Ukraine. [=Казаков 2022].
- Kalichak, Yu. (2016). Ukrainian historical cabinet in Prague as a community for the formation of the national consciousness of Ukrainians in emigration. [In Ukrainian]. *Molod' i rynek*, 7(138), 60-64. [=Калічак 2016].
- Kanevska, I. (2018). Olgerd Ippolit Boczkowski: an overview of life. [In Ukrainian]. In: O. Boczkowski, *Collected works and documents* (vol. 1, pp. 11-98). Kyiv: Ukraina moderna, Duch i litera. [=Каневська 2018].
- Khrystiuk, P. (1921). *Notes and papers for the history of Ukrainian revolution 1917-1920*. Volume 3. [In Ukrainian]. Wien: USI. [=Христюк 1921].
- Khrystiuk, P. (1922). *Notes and papers for the history of Ukrainian revolution 1917-1920*. Volume 4. [In Ukrainian]. Wien: USI. [=Христюк 1922].
- Koval, V. (1924). Distance learning. [In Ukrainian]. *Annals of politics, literature and arts*, 7, 105-107. [=Коваль 1924].
- Kovalevsky, M. (1960). *At the sources of struggle: memories, impressions, reflections*. [In Ukrainian]. Innsbruck, Munich: Biblos. [=Ковалевський 1960].
- Le Roy Ladurie, E. (1988). *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate since the Year 1000*. New York: Farrar Straus & Giroux.
- Lypynsky, V. (1996). Letter to S. Shelukhin (September 16, 1922). [In Ukrainian]. In: V. Lypynsky, *From the epistolary heritage: letters to D. Doroshenko, I. Krevetsky, R. Metyk, O. Nazaruk, S. Shelukhin* (pp. 133-134). Kyiv: Institute of history of Ukraine, NASU, FRID. [=Липинський 1996].
- Lypynsky, V. (1996). Letter to R. Metyk (December 29, 1930). [In Ukrainian]. In: V. Lypynsky, *From the epistolary heritage: letters to D. Doroshenko, I. Krevetsky, R. Metyk, O. Nazaruk, S. Shelukhin* (pp. 40-42). Kyiv: Institute of history of Ukraine, NASU, FRID. [=Липинський 1996].

- Martinez Alier, J. (1992). Ecological Economics and Concrete Utopias. *Utopian Studies*, 3(1), 39-52.
- Maistrenko, I. (1954). *Borot'vism: A Chapter of the History of Ukrainian Communism* / Trans. by S.N. Luckyj, I.L. Rudnytsky; Ed. by P. Dornan. New York: Research Program of the USSR.
- Maistrenko, I. (1985). *The history of my generation: memories from a participant in the Ukrainian revolution*. [In Ukrainian]. Edmonton: CIUS. [=Майстренко 1985].
- Martos, B. (1966). M.S. Hrushevsky as I knew him. [In Ukrainian]. *Ukrainian historian*, 1-2(9-10), 73-81. [=Мартоц 1966].
- Mils, C.M., Tropf, C.F. (2020). Sociology, Genetics, and the Coming of Age of Sociogenomics. *Annual Review of Sociology*, 46, 553-581. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-121919-054756>
- Mirny, I. (1934). *The Mykhailo Drahomanov High Ukrainian Pedagogical Institute, 1923-1933. History of the Institute*. [In Ukrainian]. Prague: UVPI. [=Мірний 1934].
- Michels, R. (1926). Sociology in Italy. [In Ukrainian]. *Suspilstvo*, III-IV, 85-108. [=Міхельс 1926].
- Molotsian, A., Shelukhin, V. (2021). The gender dimension of women's lingual behavior in polylingual families and partnerships. [In Ukrainian]. *Political Studies*, 2, 135-149. [=Молоціян, Шелухін 2021].
- Mutsiuk, O. (1931). *The scientific career of political economist Mykhailo Tuhan-Baranovsky*. [In Ukrainian]. Lviv: Dilo. [=Мицюк 1931].
- Mutsiuk, O. (1933). *Ukrainian economist-hromadivets Serhii Podolynsky*. [In Ukrainian]. Lviv: Dilo. [=Мицюк 1933].
- Mutsiuk, O. (1936). *Essays from the Socio-Economic History of Subcarpathian Rus in 2 Volumes. Volume 1*. [In Ukrainian]. Prague, Uzhhorod: Novyna. [=Мицюк 1936].
- Mutsiuk, O. (1938). *Essays from the Socio-Economic History of Subcarpathian Rus in 2 Volumes. Volume 2*. [In Ukrainian]. Prague, Uzhhorod: Novyna. [=Мицюк 1938].
- Narizhny, S. (1942). *Ukrainian Emigration: Cultural Activities of the Ukrainian Emigration Between the Two World Wars. Book 1, Vol. 1: Studies of the Museum of Ukrainian liberation struggle*. [In Ukrainian]. Prague: Knihtisk. [=Наріжний 1942].
- Nash, Hr. (s.a.). *Moral (essence, content, history and its norms)*. Prague, Lviv, Leipzig: Vilna spilka. [=Наш s.a.].
- Omelchenkova, M. (1927). *Schooling in Cuban region*. [In Ukrainian]. Prague. [=Омельченкова 1927].
- Patel, S. (2010). The Imperative and the Challenge of Diversity: Reconstructing Sociological Traditions in an Unequal World. In: *Facing an Unequal World: Challenges for a Global Sociology* (pp. 48-60). Taipei: Academia Sinica.
- Regulations of the Ukrainian Sociological Institute on the procedure for academic qualifications. (1928). [In Ukrainian]. In: *Report on activity of the Institute and its divisions (April 1926 - November 1928)* (pp. 11-12). Prague: USI. [=Регулямін 1928].
- Report on the activities of the Institute and its divisions (April 1926 - November 1928)*. (1928). [In Ukrainian]. Praha: USI. [=Звіт з діяльності 1926].
- Report on the activities of the Institute and its divisions (November 1928 - July 1929)*. [In Ukrainian]. (1929). Praha: USI. [=Звіт з діяльності 1929].
- Riabchuk, M. (2003). *Two Ukraines: real boundaries and virtual wars*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [=Рябчук 2003].
- Ripetsky, S. (1976). Ukrainian Sociological Institute in Wien and Ukrainian Institute of community studies in Prague. [In Ukrainian]. In: *Ukrainians in American and Canadian Societies: Contributions to the Sociology of Ethnic Groups* / Ed. by W. Isajw (pp. 293-308). Cambridge, New York: Harvard Ukrainian Research Institute, Ukrainian Center for Social Research. [=Ріпєцький 1976].
- Ross, E. (1924). The Case for Industrial Dualism. *The Quarterly Journal of Economics*, 38(3), 384-396.
- Ross, E. (1926). Foundations of industrial dualism. [In Ukrainian]. *Suspilstvo*, III-IV, 23-30. [=Росс 1926].

- Rusova, S. (1923). *The unified active (labor) school*. [In Ukrainian]. Katerynoslav, Leipzig: Ukrainiske vudavnytsvo, UHK. [=Русова 1923].
- Schaporow, M. (1925). *Soziologie in der Ukraine. Kölner Vierteljahreshefte für Sozialwissenschaft*, 1-2, 187-190.
- Serbyn, R. (1986). Serhii Podolynsky (1850-1891): bibliography. [In Ukrainian]. *Ukrainian historian*, 3-4(91-92), 136-144. [=Сербин 1986].
- Shapoval, M. (1923). *The way of liberation: socio-political essays*. [In Ukrainian]. Prague, Berlin: Nova Ukraina. [=Шаповал 1923].
- Shapoval, M. (1925). On the issue of organizing Ukrainian sociological studies. [In Ukrainian]. *Suspilstvo*, I-II, 24-43. [=Шаповал 1925].
- Shapoval, M. (1927). *Foundations of Ukrainian liberation agenda*. [In Ukrainian]. Prague: Vilna spilka. [=Шаповал 1927].
- Shapoval, M. (1927a). After decade (towards the problem of social structure of Ukraine). [In Ukrainian]. *Nova Ukraina*, 10-11, 2-35. [=Шаповал 1927a].
- Shapoval, M. (1928). *The great revolution: the 10th anniversary of revolution in Ukraine (lecture series in America)*. [In Ukrainian]. Prague: Vilna spilka. [=Шаповал 1928].
- Shapoval, M. (1932). *The system of social sciences and sociology*. [In Ukrainian]. Prague: USI. [=Шаповал 1932].
- Shapoval, M. (1933). *Sociography of Ukraine. Vol. 1: Social structure of Ukraine*. [In Ukrainian]. Prague: Vilna spilka. [=Шаповал 1933].
- Shapoval, M. (1934). *The general sociology. Vols. 1, 2, 3*. [In Ukrainian]. Prague: Vilna spilka. [=Шаповал 1934].
- Shapoval, M. (1936). *Social structure*. [In Ukrainian]. Prague, Uzhhorod: USI. [=Шаповал 1936].
- Shapoval, M. (1937). Mykhailo Drahomanov as the ideologist of a new Ukraine. [In Ukrainian]. In: M. Drahomanov, *Selected political works with notes (vol. 1, pp. 31-55)*. Prague, New York: Legiography, USI. [=Шаповал 1937].
- Shapoval, M. (1956). *The scheme of biography (an autobiographical sketch)*. [In Ukrainian]. New York: UHS. [=Шаповал 1956].
- Shapoval, M. (1958). *Diaries (February 22, 1919 – December 31, 1924)*. Volume 1. [In Ukrainian]. New York: Mykyta Shapoval Ukrainian community. [=Шаповал 1958].
- Shapoval, M. (1958a). *Diaries (January 1, 1925 – February 22, 1932)*. Volume 2. [In Ukrainian]. New York: Mykyta Shapoval Ukrainian community. [=Шаповал 1958a].
- Shapoval, Yu. (2004). Immersion in darkness: Mykhailo Hrushevsky in 1919-1934. [In Ukrainian]. *Current issues in domestic history of the 20th century: collection of research papers dedicated to the memory of academician Yuriy Kondufor, NAS of Ukraine (vol. 1, pp. 306-421)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine. [=Шаповал 2004].
- Sheveliov, Y. (2011). My meetings with Roman Jakobson. [In Ukrainian]. In: V. Sheveliov, O. Zabuzhko, *Selected correspondence in the context of the era (1992-2002) with added works, comments, additions to biography, and other documents (pp. 350-404)*. Kyiv: Fact. [=Шевельов 2011].
- Shelukhin, V. (2022). *Ukrainian "military sociology" of the 1920-1930s*. [In Ukrainian]. *November 16, 2022*. Retrieved from: <https://www.facebook.com/theveryplace.locus/videos/457148559862344> [=Шелухін 2022].
- Shelukhyn, S. (1946). *The Warsaw treaty between the Poles and Symon Petliura 1921*. [In Ukrainian]. Toronto: Visti combatanta [=Шелухин 1946].
- Sorokin, P. (1926). Russian sociology in the 20th century. [In Ukrainian]. *Suspilstvo*, III-IV, 71-84. [=Сорокін 1926].
- Sorokin, P. (1927). An overview of current American sociological literature. [In Ukrainian]. *Suspilstvo*, V-VI, 129-135. [=Сорокін 1927].
- Starosolsky, V. (1922). *The theory of nation*. [In Ukrainian]. Wien: USI. [=Старосольський 1922].
- Starosolsky, V. (1926). *Suspilstvo*. [In Ukrainian]. *Dilo*, 3 (10.678), 2. [=Старосольський 1926].

- Starosolsky, V. (1926a). *Suspilstvo*. [In Ukrainian]. *Dilo*, 4 (10.679), 2. [=Старосольський 1926a].
- Starosolsky, V. (1926b). *Suspilstvo*. [In Ukrainian]. *Dilo*, 5 (10.680), 2. [=Старосольський 1926b].
- Stevens, P. (2012). Towards an Ecosociology. *Sociology*, 46(4), 579-595.
- Sudyn, D. (2012). Geneva period in history of Ukrainian Sociological Institute (August 1919 – March 1920). [In Ukrainian]. *Bulletin of the Ivan Franko Lviv National University. Sociology series*, 6, 37-50. [=Судин 2012].
- Sudyn, D. (2013). Prague period in history of Ukrainian Sociological Institute (April 1920 – January 1921). [In Ukrainian]. *Bulletin of the Ivan Franko Lviv National University. Sociology series*, 7, 230-244. [=Судин 2013].
- Sukhobokova, O. (2013). Journal “New Ukraine” in Prague (1922–1928): the 90th anniversary of the foundation. [In Ukrainian]. *Ukraine in the 20-th century: culture, ideology and politics*, 18, 324-337. [=Сухобокова 2013].
- Sukhobokova, O. (2020). Ukrainian “Voice of America”: 70 years on the air. [In Ukrainian]. In: *Sharing America's Story with Ukraine: The Voice of America's Ukrainian Service (1949-2019)* (pp. 12-34). Cleveland: Ukrainian Museum-Archive in Cleveland. [=Сухобокова 2020].
- Sztompka, P. (2012). Ten points about status of sociology in unequal world. [In Ukrainian]. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Sociology*, 3, 8-9. [=Штомпка 2012].
- Telvak, V. (2008). Czech Hrushevskiana of the first third of the 20th century. [In Ukrainian]. *Historiographical Studies in Ukraine*, 19, 240-258. [=Тельвак 2008].
- The Private research organization: an interview with Robert D. Calkins. (1964). *Challenge*, 12(5), 18-21.
- Tuhan-Baranovsky, M. (1927). *Political economy (science about national husbandry): popular course*. [In Ukrainian]. Prague: UHVF. [=Туган-Барановський 1927].
- Ukrainian Technical and Economic Institute of Distance Learning at the Ukrainian Husbandry Academy in Czechoslovakia*. [In Ukrainian]. (1932). Poděbrady: UHA. [=УТТІ 1932].
- Ukrainian Public Publishing Fund. Catalog*. [In Ukrainian]. (1928). Prague: UHVF. [=УГВФ. Каталог 1928].
- Vytanovych, I. (1967). The agrarian policy of Ukrainian governments. [In Ukrainian]. *Ukrainian historian*, 3-4(15-16), 5-60. [=Витанович 1967].
- Wiese, L. von. (1925). Outline of constructing the system of science on social relations. [In Ukrainian]. *Suspilstvo*, I-II, 65-71. [=Візе 1925].
- Zhyvotko, A. (1940). *Decade of the Ukrainian historical cabinet*. [In Ukrainian]. Praha: Ministerstvo vnitra. [=Животко 1940].

Received 30.11.2023

ВОЛОДИМИР ШЕЛУХІН

Український соціологічний інститут: фракційна політика, наука та спецслужби у становленні української соціології

В історії української соціології вважається, що існувало дві організації з назвою «Український соціологічний інститут». У цій статті доводиться, що їх варто розглядати радше як два етапи одного процесу — академічної та дисциплінарної інституціоналізації української соціології, що відбувалася за умов (не)сприятливого та суперечливого процесу політичної боротьби у середовищі українських есерів. Це дослідження є спробою схарактеризувати контекст цієї боротьби та її значення для інституційного становлення української соціології у першій третині ХХ століття. Українські есери були ключовим середовищем, в якому формувалася та утверджувалася думка про заснування професійної соціологічної інституції, а теза про те, що історію двох інститутів варто розглядати окремо, усталилася внаслідок конкуренції двох протилежних фракцій есерів, де одна гуртувалася навколо Михайла Грушевського,

а інша — навколо Микити Шаповала. Стаття також подає базований на аналізі архівних документів і тогочасних джерел огляд напрямів діяльності Інституту з урахуванням міжнародного контексту розвитку тогочасної соціології. Незважаючи на далеко не завжди сприятливі умови УСІ ініціював появу нових напрямів досліджень, а також досить добре розбудовував діалог зі світовою соціологічною спільнотою. Попри те, що чимало із роботи УСІ стало частиною минулого соціально-поведінкових наук, автор формулює три тези, котрі, на його думку, свідчать про потенційну цінність вивчення діяльності УСІ для сучасної української соціології: перевідкриття потенційної класики та пошук теоретичних інсайтів, деколонізація/декомунізація української соціології та перший в історії української соціології приклад «сильної програми» через діалог із громадянським суспільством. Стверджується, що УСІ зміг вельми ефективно працювати насамперед за рахунок майстерного залучення своєї діяльності до мережі громадських ініціатив та спільнот українців на кількох континентах, чим апробував практики стійкості, що не втрачають свого значення й сьогодні.

Ключові слова: Український соціологічний інститут, Михайло Грушевський, Микита Шаповал, потенційна класика, деколонізація, декомунізація

VOLODYMYR SHELUKHIN

Ukrainian Sociological Institute: Factional Politics, Research, and Intelligence Services in the Development of Ukrainian Sociology

In the history of Ukrainian sociology, it is considered that there were two organizations with the name «Ukrainian Sociological Institute». This article argues that they should be seen as two stages of one process — the academic and disciplinary institutionalization of Ukrainian sociology, which took place amid an (un)favorable and contradictory political struggle among Ukrainian revolutionary socialists (“esers”). This study attempts to characterize the context of this struggle and its significance for the institutional development of Ukrainian sociology in the first third of the 20th century. Ukrainian “esers” played a key role in endorsing the idea of establishing a professional sociological institution. The notion that the history of the two institutes should be considered separately emerged due to the competition between two opposing “eser” factions, one rallying around Mykhailo Hrushevsky and the other around Mykyta Shapoval. The article also provides an analysis-based overview of the institute’s activities, considering the international context of contemporary sociology’s development, using archival documents and sources of that time. Despite not always favorable conditions, the Ukrainian Sociological Institute (USI) spurred the emergence of new research directions and established a meaningful dialogue with the global sociological community. While much of the work of the USI has become part of the history of social and behavioral sciences, the author formulates three theses that, in his opinion, attest to the potential value of studying the USI’s activities for modern Ukrainian sociology: rediscovering potential classics and seeking theoretical insights, decolonization/decommunization of Ukrainian sociology, and the first example in the history of Ukrainian sociology of a «strong program» through dialogue with civil society. It is argued that the USI was able to work quite effectively, primarily by skillfully integrating its activities into the network of civic initiatives and communities of Ukrainians on several continents, thereby testing sustainable practices that remain relevant today.

Keywords: Ukrainian Sociological Institute, Mykhailo Hrushevsky, Mykyta Shapoval, potential classics, decolonization, decommunization